

4-§-Didaktika – pedagogik ta’lim nazariyasi. Yaxlit pedagogik jarayon. O’qitish jarayoni yaxlit tizim sifatida

Tayanch tushunchalar: *didaktika, pedagogika, an'anaviy ta'lim, ijtimoiy pedagogika, qiyosiy tahlil, tamoyil, shaxs, ta'lim-tarbiya, ijtimoiylashuv, pedagogika, an'anaviy ta'lim, ijtimoiy pedagogika, qiyosiy tahlil, tamoyil, shaxs, ta'lim-tarbiya, ijtimoiylashuv va b.*

4.1. Didaktika haqida tushuncha.

Didaktikaning predmeti va vazifalari. Didaktikaning tashkil topishi va rivojlanishi. Insonning faoliyatida o’qitish har doim juda muhim ahamiyatga ega bo‘lgan. Ta’lim tasodifiy, intensiv xususiyatga ega bo‘lganda ham va asosan tasodifan axborotlarni berish hamda taqlid qilishdan iborat bo‘lganda ham shunday bo‘lgan; keyinchalik ham, ta’lim maqsadga muvofiq muntazam va rejalashtirilgan jarayonga aylanganda, ta’lim maskani paydo bo‘lganida ham shunday bo‘lgan. Biroq uzoq vaqt davomida ta’limni nazariy tahlil qilish va o‘rganish ishlari olib borilmadi, shuning uchun o‘z nazariyasiga ega bo‘lmadi. Faqatgina XVII asr bu sohada muhim o‘zgarishlar olib keldi: aynan o‘sha paytda ta’lim alohida nom oldi va tarixda birinchi didaktik faoliyatning ilmiy asoslangan tizimiga asos solindi. Didaktika (ta’lim nazariyasi: yunoncha “didaktikos” “o‘rgatuvchi”, “didaskal” esa – “o‘rganuvchi” ma’nosini bildiradi) ta’limning nazariy jihatlari (ta’lim jarayonining mohiyati, tamoyillari, qonuniyatları, o‘qituvchi va shaxs faoliyati mazmuni, ta’lim maqsadi, shakl, metod, vositalari, natijasi, ta’lim jarayonini takomillashtirish yo‘llari va hokazo muammolar)ni o‘rganuvchi fan. Bu tushunchani buyuk chex pedagogi Yan Amos Komenskiy (1592-1670 yillar) “Buyuk didaktika” (1657 yil) nomli mashhur asarida tilga oladi. Lekin Komenskiy “didaktika bu faqat ta’limgina emas, balki tarbiyalash ham”, deb ta’kidlaydi. Mazkur asarda olim ta’lim nazariyasining muhim masalalari: ta’lim mazmuni, ta’limning ko‘rgazmaliligi, ketma-ketligi kabi tamoyillari, sinf-dars tizimi borasida o‘ yuritadi.

Didaktikaning predmeti, funksiyalari va vazifasi. Umumiy pedagogika fani ta’lim va tarbiya jarayonini ularning yaxlitligi va birligi asosida o‘rganadi. Ikki faoliyatning har birining mohiyatini aniq bayon etish uchun didaktika (ta’lim nazariyasi) va tarbiya nazariyasini ajratib ko‘rsatadilar. Hozirgi davrda didaktika o‘qitishning mazmuni, metodlari va tashkiliy shakllarini ilmiy asoslab beruvchi pedagogika sohasi sifatida tushuniladi. Umumiy didaktikadan tashqari xususiy didaktikalar yoki alohida fanlar bo‘yicha ta’lim metodikasi deb ataluvchi didaktikalar ham mavjud. Ularning mazmuni ta’limning ma’lum bosqichlarida u yoki bu fanlarni o‘rganish va ta’lim berishning nazariy asoslarini belgilaydi. Har bir o‘qituvchi didaktika asoslarini puxta bilishi va ularga tayangan holda faoliyatni tashkil etishi zarur. Didaktika predmetini aniqlash bo‘yicha turli qarashlar ilgari surilgan.

qarashlarning turlicha bo‘lishi didaktikaning metodologik kategoriyalarini aniq ajratilmaganligi bilan bog‘liq. Ko‘pchilik olimlar ta’lim ob’yekt deb o‘qitish jarayonining maqsadi, mazmuni, qonuniyatları, metodları va tamoyillarini ko‘rsatadilar. Didaktika ta’limni ijtimoiy tajribani berish vositasi sifatida e’tirof etadi. Ta’lim yordamida yoshlarni hayotga tayyorlash amalga oshiriladi. Ta’limiy faoliyatini tashkil etishda o‘qituvchi - shaxs, shaxs – o‘quv materiali. Pedagogik adabiyotlarda ulardan qaysi biri didaktika uchun asosiy hisoblanishi kerakligi borasida ham turli fikrlar keltiriladi hamda talabaning o‘quv materialiga bo‘lgan munosabati, ya’ni, bilimlarni o‘rganish munosabatini asosiy deb e’tirof etuvchi qarashlar soni nisbatan ko‘p.

Darhaqiqat, o‘qish, o‘rganishi ta’lim jarayonining ajralmas xususiyatidir. Ta’limga pedagogik va psixologik nuqtai nazaridan yondashilsa, ushu munosabatning ustuvorligiga shubha qolmaydi. Biroq, ta’limga pedagogik, ya’ni, ijtimoiy tajribani berish, o‘rgatish nuqtai nazaridan qaralsa faoliyat uchun asosiy sanaluvchi munosabat – ikki toifa shaxs va o‘qituvchi o‘rtasidagi munosabatlar yyetakchi o‘rin egallashi lozim ekanligi anglanadi. Didaktika predmetini mohiyatini ochishga xizmat qiluvchi yana bir qarash ta’lim-tarbiya jarayonini yaxlit o‘rganish zarurligini ilgari suradi. Ta’limning tarbiyaviy vazifalari shaxsning bilimni o‘zlashtirishlarini ta’minlabgina qolmay, shaxs xususiyati, uning rivojlanishi, ma’lum ma’naviy-axloqiy sifatlarni o‘zlashtirishi, fe'l-atvori, xulqini tarbiyalash uchun zarur shart-sharoitni yaratishdan iborat. Didaktikaga ta’limning mazmunli va jarayonlijihatlarini birgalikda o‘rganish xosdir. Amaliyotni qayta tashkil etish va takomillashtirish masalalarini nazarda tutgan holda didaktika ta’limni faqatgina o‘rganish ob’yekti sifatidagina emas, balki ilmiy asoslangan loyihalashtirish ob’yekti sifatida qaraydi. Umumiylididaktikaning predmeti dars o‘tish (o‘qituvchi faoliyati) va bilim olish talabaning o‘rganish faoliyatining o‘zaro bog‘liqligi va aloqadorligi hisoblanadi. Didaktikaning vazifalari quyidagilardan iborat: ta’lim jarayonlari va ularni amalga oshirish shartlarini ta’riflash va tushuntirish; ta’lim jarayonini yanada mukammal tashkil etish, ya’ni, ta’lim tizimlari va texnologiyalarini ishlab chiqish; ta’lim jarayoni uchun xos bo‘lgan umumiylid qonuniyatlarni aniqlash, omillarini tahlil qilish va ta’riflash. Didaktika nazariy va bir vaqtning o‘zida me’yoriy-amaliy fan. Didaktikaning ilmiy-nazariy vazifasi ta’limning mavjud jarayonlarini o‘rganish, uning turli jihatlari o‘rtasidagi bog‘liqliklar, ularning mohiyatini ochib berish, rivojlanish tendensiyalari va kelajagini aniqlashdan iboratdir. O‘zlashtirilgan nazariy bilimlar ta’lim amaliyotini yo‘naltirish, ta’limini jamiyat tomonidan qo‘yilayotgan ijtimoiy talablarga muvofiq takomillashtirishga imkon beradi. Ta’lim mazmunini anglab olish, ta’lim tamoyillari, ta’lim metod va vositalarini qo‘llash me’yorlarini aniqlash asosida didaktika amaliy-me’yoriy hamda tashkiliy-texnologik vazifani bajaradi.

Didaktikaning asosiy kategoriyalari va didaktik tushunchalar tizimi. Muayyan fanga xos bo‘lgan tushunchalarda insoniyat tomonidan ijtimoiy taraqqiyot jarayonida to‘plangan bilimlar aks etadi. Mavjud ilmiy tushunchalar ikki asosiy guruhga ajratiladi:

- 1) falsafiy tushunchalar;
- 2) xususiy ilmiy, ya’ni, muayyan fangagina xos bo‘lgan tushunchalar.

Didaktika uchun “umumiylar”, “mohiyati va hodisa”, “qaramaqarshilik”, “bog‘liqlik” kabi falsafiy tushunchalar ham muhim ahamiyatga ega. Didaktikada qo‘llaniladigan umumiylar tushunchalar orasida “tizim”, “tuzilma”, “vazifa”, “element” kabilar alohida o‘rin tutadi. Pedagogikaga xos didaktik tushunchalar sirasiga quyidagilar kiradi: ta’lim – shaxsga nazariy bilimlarni berish asosida ularda amaliy ko‘nikma va malakalarini shakllantirish, ularning bilish qobiliyatlarini o‘stirish va dunyoqarashlarini tarbiyalashga yo‘naltirilgan jarayon; dars – bevosita o‘qituvchi rahbarligida muayyan guruh bilan olib boriladigan ta’lim jarayonining asosiy shakli; bilim olish – idrok yetish, o‘rganish, mashq qilish va muayyan tajriba asosida xulq-atvor hamda faoliyat ko‘nikma, malakalarining mustahkamlanib, mavjud bilimlarning takomillashib, boyib borish jarayoni; ta’lim jarayoni – o‘qituvchi va shaxs o‘rtasida tashkil etiluvchi hamda ilmiy bilimlarni o‘zlashtirishga yo‘naltirilgan pedagogik jarayon, o‘quv fani – ta’lim muassasalarida o‘qitilishi qo‘yilgan hamda o‘zida muayyan fan sohasi bo‘ycha umumiylar yoki mutaxassislik bilim asoslarini jamlagan manba. Ta’lim mazmuni – davlat ta’lim standartlari asosida belgilab berilgan hamda ma’lum sharoitda muayyan fanlar bo‘ycha o‘zlashtirilishi nazarda tutilgan ilmiy bilimlar mohiyati.

Didaktikada “idrok etish”, “o‘zlashtirishi”, “mahorat”, “rivojlanish” va boshqalar (psixologiya) hamda “boshqarish”, “qayta aloqa” (kibernetika) kabi turdosh fanlarga xos bo‘lgan tushunchalar ham qo‘llaniladi. Didaktikaning tushunchali-terminologik tizimi muntazam yangilanib va to‘ldirilib borilmoqda.

4.2. Didaktikaning asosiy kategoriyalari

Didaktikaning asosiy kategoriyalari quyidagilardan iborat: dars, bilim olish, ta’lim, bilim, ko‘nikma, malaka, ta’lim maqsadi, ta’lim mazmuni, ta’lim jarayoni, ta’lim jarayonini tashkil etish, ta’lim turlari, shakllari, metodlari va vositalari, ta’lim natijasi. So‘nggi paytlarda asosiy didaktik kategoriyalar sirasiga ta’limning didaktik tizimi va ta’lim texnologiyasi kabi tushunchalarni ham kiritish taklifi ilgari surilmoqda.

- 1) bilim – shaxsning ongida tushunchalar, sxemalar, ma’lum obrazlar ko‘rinishida aks etuvchi borliq haqidagi tizimlashtirilgan ilmiy ma’lumotlar majmui;
- 2) bilim olish – idrok etish, o‘rganish, mashq qilish va muayyan tajriba asosida xulq-atvor hamda faoliyat ko‘nikma, malakalarining mustahkamlanib, mavjud bilimlarning takomillashib, boyib borish jarayoni;

- 3) ko'nikma – olingen bilimlarga asoslanib qo'yilgan vazifalar va shartlarga binoan bajariladigan harakatlar yig'indisi;
- 4) malaka – ongli xatti-harakatning avtomatlashtirilgan tarkibiy qismi;
- 5) ta'lim – talabalarga nazariy bilimlarni berish asosida ularda amaliy ko'nikma va malakalarni shakllantirish, ularning bilish qobiliyatlarini o'stirish va dunyoqarashlarini tarbiyalashga yo'naltirilgan jarayon;
- 6) ta'lim metodlari – ta'lim jarayonida qo'llanilib, uning samarasini ta'minlovchi usullar majmui;
- 7) ta'lim mazmuni – shaxsning aqliy va jismoniy qobiliyatini har tomonlama rivojlantirish, dunyoqarashi, odobi, xulqi, ijtimoiy hayot va mehnatga tayyorlik darajasini shakllantirish jarayonining mohiyati;
- 8) ta'lim vositalari – ta'lim samaradorligini ta'minlovchi ob'yekтив (darslik, o'quv qo'llanmalari, o'quv qurorollari, xarita, diagramma, devoriy gazeta, rasm, chizma, dioproektor, magnitafon, videomagnitafon, smartfon, telefon, aypat uskuna, televizor, radio, kompyuter, mediatexnologiya va boshqalar) va subyektiv (o'qituvchining nutqi, namunasi, muayyan shaxs hayoti va faoliyatiga oid misollar va hokazolar) omillar;
- 9) ta'lim jarayoni – o'qituvchi va shaxs o'rtasida tashkil etiluvchi hamda ilmiy bilimlarni o'zlashtirishga yo'naltirilgan pedagogik jarayon;
- 10) ta'lim mazmuni – davlat ta'lim standartlari asosida belgilab berilgan hamda ma'lum sharoitda muayyan fanlar bo'yicha o'zlashtirilishi nazarda tutilgan ilmiy bilimlar mohiyati;
- 11) ta'lim maqsadi (o'qish, bilim olish maqsadi) – ta'limning aniq yo'nalishini belgilab beruvchi yyetakchi g'oya;
- 12) ta'lim natijasi (ta'lim mahsuli) – ta'lim yakunining mohiyatini qayd etuvchi tushuncha; o'quv jarayonining oqibati; belgilangan maqsadni amalga oshirish darajasi;
- 13) ta'limni boshqarish – ta'lim muassasalarining faoliyatini yo'lga qo'yish, boshqarish, nazorat qilish hamda istiqbollarini belgilash;
- 14) ta'lim tizimidagi natija – shaxsga ta'lim-tarbiya berish yo'lida davlat tamoyillari asosida faoliyat yuritayotgan barcha turdag'i o'quv-tarbiya muassasalari majmuining natijasi - kadrlar salohiyati.

Shaxsni keljakka tomon undash. Shaxsning o'zlarini keljakdag'i yuqori darajadagi bilim salohiyatiga asoslangan kasblarini egallab shaxsiy yo'llarini belgilay oladigan dars muhiti yaratish bu alohida shaxsga bo'lgan hurmat belgisidir. Agar o'quv dasturi talabalarga keljakda ularni qanday yutuqlar kutayotganini tasavvur qildira olsa, juda kata yutuqqa erishiladi. Didaktik nazariya (konsepiya)lar va ularning falsafiy asoslari. Ta'lim jarayoni psixologik-pedagogik konsepsiylar (ular aksariyat hollarda didaktik tizimlar ham deb ataladi) asosida tashkil etiladi.

Didaktik tizim (yunoncha “sistema” – yaxlit qismlardan tashkil topgan, birlashtirish) – ma’lum mezonlari asosida ta’lim jarayoning yaxlit holatini belgilash, ajratib ko‘rsatish demakdir. U ta’limning maqsadi, tamoyillari, mazmuni, shakli, metod va vositalarining birligi asosida tashkil etilgan tuzilmalarning ichki yaxlitligini ifodalaydi. Tadqiqotchilar mavjud didaktik konsepsiya (tizim)larni umumlashtirib quyidagi guruhlarga ajratadilar:

- ✓ an’anaviy;
- ✓ progressiv;
- ✓ zamonaviy.

Ta’lim nazariyasida Ya.A.Komenskiy, I.Pestallosi va I.Gerbartlarning didaktik konsepsiyalari muhim ahamiyatga ega. An’anaviy didaktik tizimning yaratilishi nemis faylasufi, psixolog va pedagog I.F.Gerbart (1776-1841-yillar) nomi bilan bog‘liq. Ya.A.Komenskiyning Sinf-dars an’anaviy tizimini tanqidiy nuqtayi nazardan qayta asoslab, etika va psixologiyaning nazariy yutuqlariga tayangan holda ta’lim tizimini yaratdi. I.F.Gerbart ta’lim tizimining asosiy belgisi quyidagilardan iborat. Shaxsning intellektual rivojlanishini ta’minlash ta’limning asosiy vazifasi; shaxsni tarbiyalash esa oilaning vazifasidir. Progressiv (pedotsentrik) tizim shaxsning bilim olishida faoliyatining asosiy rol o‘ynashini e’tirof etadi. Mazkur tizim asosini D.Dyui tizimi, G.Kershteynning mehnat pedagogik ta’limi, V. Lay nazariyalari tashkil etadi. Zamonaviy didaktik tizim. XX asrning 1950-yillarida psixolog va pedagog B.Skinner qismlarga bo‘lingan axborotlarni yetkazish, bu jarayonni muntazam nazorat qilish asosida materialni o‘zlashtirishda samaradorlikka erishish g‘oyasini ilgari suradi. Mazkur g‘oya keyinchalik dasturiy ta’lim deb ataladi. Keyinchalik N.Krauder nazorat natijalariga qarab shaxsga mustaqil ishlash uchun turli materiallarni taklif etadigan tarmoqlashtirilgan dasturlarni yaratdi. D. Dyuining nazariy g‘oyalari muammoli ta’limning assosi bo‘lib qoldi. Bugungi kunda muammoli ta’lim deb nomlanuvchi, ushbu g‘oya o‘qituvchi rahbarligi ostida muammoli vaziyatni yaratish va ularni hal etishda talabalarning faollik va mustaqilliklarini ta’minlashga erishishni nazarda tutadi. Muammoli ta’limning vazifasi faol o‘rganish jarayonini rag‘batlashtirish, talabalarda fikrlash, tadqiqotchilik ko‘nikmalarini shakllantirishdan iboratdir. L.V.Zankovning (1901-1977 yillar) rivojlantiruvchi ta’lim konsepsiysi XX asrning 50-yillarida keng tarqaldi. Uning g‘oyalarini amalga oshirish ta’lim jarayoniga insonparvarlik g‘oyasini singdirish, shaxsni barkamol rivojlanishi uchun zarur shart- sharoitlarni yaratishga imkon beradi.

O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi yangi qonun islohotida (2020-yil 23-sentabr) ta’lim va tarbiyani insonparvarlik, demokratik g‘oyalarga muvofiq tashkil etilishi e’tirof etilgan. Ta’limni insonparvarlashtirish ta’lim jarayonida shaxsini hurmat qilish, uning sha’ni, obro‘sni, qadr-qimmatini poymol

etmaslik, mavjud iste'dodini rivojlantirishni nazarda tutadi.

Demokratlashtirish esa pedagogik jarayonda rasmiyatchilikka qo'ymaslik, ta'lism dasturlarini tanlashda shaxsning fikrlarini inobatga olishni ifodalaydi. Respublika uzluksiz ta'lism tizimi ijtimoiy buyurtmani bajarishga xizmat qiladi, barkamol shaxs va yyetuk mutaxassisni tarbiyalash vazifasini bajaradi.

4.3. Zamonaviy pedagogikada ta'lism paradigma (modeli)lari.

Pedagogik paradigma (yunoncha «paradeigma» - misol, namuna) – Umumiy pedagogika fani rivojining ma'lum bosqchida ta'limiy va tarbiyaviy muammolarni hal etish namunasi (modeli, standarti) sifatida ilmiy pedagogik hamjamiyat tomonidan e'tirof etilgan nazariy hamda metodologik ko'rsatmalar to'plami bo'lib, u ta'larning konseptual modeli sifatida qo'llaniladi. Bugungi kunda ta'larning quyidagi paradigmalar keng tarqalgan:

1. An'anaviy – konservativ paradigma (bilim paradigmasi).
2. Rasionalistik (bixevoiristik) paradigma.
3. Fenomenologik (gumanistik) paradigma.
4. Texnokratik paradigma.
5. Ezoterik paradigma.

Ayni vaqtda ta'lism paradigmalarini belgilashga nisbatan uch xil yondashuv mavjud:

1. Qadriyatli (aksiologik) yondashuv - madaniyat inson hayotining mazmuni sifatida tushuniladi.
2. Faoliyatli yondashuv asosan madaniyat moddiy va ma'naviy boyliklarini yaratishga yo'naltirilgan faoliyatning sinalgan usullari sifatida talqin etiladi.
3. Shaxsiy yondashuv - madaniyat muayyan shaxs timsolida namoyon bo'ladi. Madaniyatga nisbatan turli yondashuvlarning mavjudligi bir qator paradigmalarning yaratilishiga zamin yaratadi. Har bir paradigma muayyan ta'limiy muammolarni hal etishga yo'naltiriladi. Xususan: ijtimoiy institut sifatida o'quv muassasalarining vazifalari; ta'larning samarali tizimi; o'quv yurtlari oldida turgan eng muhim, ustuvor masala; ta'larning ijtimoiy ahamiyatli maqsadlari; muayyan bilim, ko'nikma va malakalarning qimmatli hisoblanishi. Ayni vaqtda quyidagi paradigmalar mavjud.

1. Bilim olishning an'anaviy paradigmasi (modeli) (J.Majo, L.Kro, J.Kapel va boshqalar). Unga ko'ra ta'larning asosiy maqsadi - "Bilim, qanchalik qiyin bo'lmasin bilim olish". An'anaviy paradigmanning maqsadi yosh avlodga individual rivojlanishi hamda ijtimoiy tartibni saqlab qolishga yordam beruvchi madaniy meroslarning muhim elementlari – bilim, ko'nikma va malakalar, ilg'or g'oyalar va qadriyatlarni saqlab qolish hamda ularni yoshlarga yyetkazish muhim ekanligini yoritadi. Bilim olish paradigmasing asosiy maqsadi: ta'lism olish, taraqqiyot va madaniyatning eng muhim elementlarini avloddan-avlodga yyetkazish. 2.

Rasionalistik (bixevoiristik) paradigma (P.Blum, R.Gane, B.Skinner va boshqalar). Rasionalistik paradigma diqqat markazida ta’lim mazmuni emas, balki shaxs tomonidan turli bilimlarni o’zlashtirilishini ta’minlovchi samarali usullari yotadi. Ta’limning rasionalistik modeli asosini B.Skinerning ijtimoiy injenriya bixevoiristik (inglizcha behavior - xulqi) konsepsiysi tashkil qiladi, maqsadi – shaxsda G‘arb madaniyati ijtimoiy qoidalari, talablari va ko‘zlagan maqsadlariga mos keladigan moslashtiruvchi “xulqiy repertuar”ni shakllantirishdir, shu bilan bir vaqtda, “xulqi” atamasi bilan “insonga xos hamma ta’sirlanishlar – uning fikrlari, sezgi va harakatlari” ifodalanadi (R.Teyler).

Bunda ta’limning asosiy metodlari, o’rgatish, trening, test sinovlari, individual ta’lim, tuzatishlari bo‘lib qoladi. Buning oqibatida, ta’limninggina emas, balki dars berishning ham ijodiy xarakterini aniqlash muammozi muhokama qilinmaydi. B.Blum barcha shaxs faqat o’zlashtiribgina qolmay, balki muvaffaqiyatli o‘qishlari mumkin deb hisoblaydi. Shaxsning optimal qobiliyatları ma’lum sharoitlarda, ta’lim berish natijasi uning sur’ati bilan aniqlanadi. Olimning fikricha, ta’lim oluvchilarining 95% foizi ta’lim muddatlariga bo‘lgan cheklashlar olib tashlanganda o‘quv kursining butun muzmunini o’zlashtirib olishga qodirlar. Ana shu nuqtai nazardan shaxs tomonidan bilimlarning muvaffaqiyatli o’zlashtirishini ta’minlovchi metodika ishlab chiqiladi, uning mohiyati quyidagichadir:

Butun guruh yoki kurs uchun to‘la o’zlashtirish etaloni, mezonnini aniq belgilab olish asosida, o‘qituvchi ta’lim yakunida erishilishi kerak bo‘lgan aniq natijalarning ro‘yxati va unga muvofiq keluvchi testlarni tuzadi. O‘quv birliklari, ya’ni, o‘quv materiallarining yaxlit bo‘limlari ko‘rsatiladi, ularni o’zlashtirish natijalari aniqlanadi, yakuniy bahoga ta’sir ko‘rsatmaydigan navbatdagi testlar tuziladi. Bu testlarning vazifalari – tuzatish, korreksiyalashdan iborat. To‘la o’zlashtirishga yo‘naltirilgan har bir o‘quv kurs materiallarini o’zlashtirish darajasini baholash uchun test sinovlarini o’tkazish. Bu o‘rinda har bir shaxsga baho va ta’lim maqsadlarining ahamiyatini tushuntirish muhim. Predmetlarni bo‘sh va o‘rtacha o’zlashtiruvchi talabalarning qobiliyatlarini jadal rivojlanish B.Blum konsepsiyasining asosiy mazmunini tashkil etadi.

Turli mamlakatlarning (Avstriya, Belgiya, AQSH va boshqalar) ta’lim tizimlari tajribasi rasionalistik (bixevoiristik) paradigma g‘oyalariga muvofiq ish ko‘rilganda 70 % foiz shaxs yuqori natijalarni qayd etganliklarini ko‘rsatadi. Yuqorida qayd etilgan ta’lim yo‘nalishlari o‘zida insonparvarlik g‘oyalarini ifoda etmagan, ular shaxs dunyoqarashining rivojlanishi, shaxsning rivojlanishida shaxslararo munosabatlarning muhim o‘rin tutishini nazarda tutmaydi. 3. Gumanistik (fenomenologik) paradigmaga ko‘ra (A.Maslou, A.Kombs, K.Rodgers, L.S.Vigodskiy va boshqalar) ta’lim oluvchi erkin shaxs, ijtimoiy munosabatlar subyekti sifatida o‘ziga xos rivojlanish imkoniyatlariga ega. Ular shaxsni

rivojlantirish maqsadida uni shaxslararo munosabatlar jarayoniga yo‘naltiradi. Ta’limning fenomenologik (fenomen yunoncha “phainomenon” – hisoblangan, ya’ni, mashhur, alohida nodir odam) modeli shaxsning individual-psixologik xususiyatlarini hisobga olib, ularning talab va qiziqishlariga hurmat bilan munosabatda bo‘lishni ko‘zda tutadi. Uning vakillari shaxsni nodir deb hisoblaydilar.

Gumanistik paradigma doirasida faoliyat olib boruvchi har bir ta’lim tizimi ijodiy rivojlanadi va talaba hamda o‘qituvchining erkinligi va ijodkorligini yoqlaydi. Gumanistik paradigma g‘oyalari 1991-yildan keyin respublika uzlusiz ta’lim tizimiga joriy etila boshlandi. Paradigmaning diqqat markazida shaxsning barkamol rivojlanishi, uning intellektual ehtiyojlari, “erkin fikrlaydigan shaxsni tarbiyalash” masalasining ijobiy hal etilishi yotadi. Ezoterik paradigma (yunoncha “esoterikos” ichki, sirli, yashirin, faqatgina biluvchilar uchun mo‘ljallangan insonning dunyo bilan o‘zaro aloqalari yuksak darajalarini aks ettiradi). Modelning mohiyati haqiqat abadiy va o‘zgarmas, doimiy ekanligini ta’kidlashdan iborat. Paradigma tarafdorlari haqiqatni bilib bo‘lmasligi, unga faqatgina fahmlash asosida erishish mumkinligini ta’kidlaydilar. Pedagogik faoliyatning oliy maqsadi koinot bilan muloqot, shaxsning tabiiy kuchlarini ozod etish va rivojlantirishdan iborat. Shu bilan birga, o‘qituvchining himoyalash vazifasi muhimdir, u talabaning mavjud imkoniyatlarini uni ma’naviy, jismoniy, psixik jihatdan rivojlantirishga yo‘naltiradi. Ilmiy-texnik, texnokratik paradigmaning asosiyligi maqsadi amaliyotni takomillashtirish asosida ta’lim oluvchilarga “aniq” ilmiy bilimlarni berish va ularning o‘zlashtirilishini ta’minlashdir. Bilim - kuchdir, shu bois shaxs qimmati uning o‘rganish, bilim olish, imkoniyatlari bilan belgilanadi. Shaxs muayyan (o‘rtacha, standartlashtirilgan) bilim yoki xulq-atvor egasi bo‘lsagina qadriyat sifatida e’tirof etiladi degan g‘oya ushbu paradigmaning asosini tashkil etadi. So‘nggi yillarda noinstitusional paradigma rivojlnana boshladi. U ta’limni ijtimoiy institutlar, ya’ni, ta’lim va oliy ta’lim muassasalaridan tashqarida tashkil etish g‘oyasini ilgari suradi. Bu ta’lim “tabiatda” - Internet, “ochiq ta’lim” – kompyuterlar vositasida ta’lim dasturlariga (masofadan o‘qitish) muvofiq o‘qitish samarali deya hisoblaydi.

4.4. Ta’lim tamoyillari va qonuniyatları

O‘qituvchining ta’lim jarayonidagi faoliyatları. O‘qituvchi faoliyatining vazifasi va tuzilishi. Ta’lim muassasasida, tashkil etiluvchi ta’lim jarayonida shaxsning faoliyati o‘qituvchi rahbarligi ostida kechadi. O‘qituvchi faoliyatining vazifasi shaxsning ijtimoiy borliqni ongli va faol idrok etishga yo‘naltirilgan faoliyatlarini boshqarishdan iboratdir. Ta’lim jarayonini boshqarish quyidagi bosqichlardan iborat: rejallashtirish; tashkil etish; boshqarish (rag‘batlantirish); nazorat; natijalarni baholash va tahlil qilish. O‘qituvchi faoliyatini rejallashtirish

bosqichi kalendar-tematik yoki darslar rejalarini tuzish bilan yakunlanadi. Rejalar, reja-konspektlar yoki konspektlarni tuzish uchun uzoq, jiddiy ishslash kerak bo‘ladi. O‘qituvchi shaxsning tayyorliklari darajasi, ularning o‘quv imkoniyatlari, moddiy baza holati, shaxsiy (kasbiy) imkoniyatlarini o‘rganib chiqishi, o‘quv materiali mazmunini tanlab olishi, dars olib borish shakli va metodini o‘ylab chiqishi kerak bo‘ladi. Shaxs faoliyatini tashkil etish oldiga o‘quv masalalarini qo‘yishni va uni bajarish uchun imkoniyatlar yaratishdan iborat bo‘ladi. Ta’lim jarayonida shaxsning faoliyati.

Bilim olish faoliyatning o‘ziga xos ko‘rinishi sifatida muayyan tuzilish, rivojlanish va faoliyat qonuniyatlariga ega. Bilim olish borliqni idrok etish, o‘rganish, mashq qilish va muayyan tajriba asosida xulq-atvor hamda faoliyat ko‘nikma, malakalarining mustahkamlanib, mavjud bilimlarning takomillashib, boyib borish jarayoni hisoblanadi. Bilim olishning muhim komponenti motiv, ya’ni, ta’limiy xaraktyerdagi harakat yoki faoliyatni tashkil etishga nisbatan rag‘batni his etish, ehtiyojning yuzaga kelishidir. O‘qishning keyingi komponenti o‘quv harakatlari sanalib, ular anglangan maqsadga binoan amalga oshiradi. O‘quv harakatlari o‘quv jarayonini tashkil etishning barcha bosqchlarida namoyon bo‘ladi. Harakatlar tashqi (kuzatiladigan) va ichki (kuzatilmaydigan) ko‘rinishda bo‘lishi mumkin. Tashqi o‘quv harakatlariga predmetli harakatlar (yozish, rasm chizish, tajribalar o‘tkazish); perceptiv harakatlar (tinglash, fikrlash, kuzatish, sezish) hamda nutqdan foydalanish kiradi. Chunki, (mnemonik, yunonchadan “mnemonikon” - eslab qolish madaniyati) harakatlarga materialni eslab qolish, uni tartibga solish va tashkil etish, shuningdek, tasavvur va fikrlash harakatlari (intellektual) kiradi.

Har qanday bilimni o‘zlashtirishda talabalardan idrok etish madaniyatiga ega bo‘lish va o‘quv materialini anglab yetish talab etiladi. Pedagogik jarayonda talabalar tomonidan ilmiy bilimlarning ma’nosini yetarli darajada tushunmay, faqat tovushlar birligi sifatida qabul qilinishi va yodlab olinishi xavflidir. Shaxsni ilmiy bilimlarni ularning mohiyatini to‘la tushungan holda o‘zlashtirish shartlari bilan tanishtirib, ularga o‘zini o‘zi nazorat qilishning mohiyati va ahamiyatini tushuntirish maqsadga muvofiqdir.

O‘zini o‘zi nazorat qilishda shaxsning qo‘llayotgan aqliy mehnat vositalari samaradorligi, shuningdek, o‘z mehnati natijalarini baholashi kerak. Natijalarni baholash, nazorat qilish va tahlil etish o‘quv harakatlarining ajralmas qismlari hisoblanadi. Ta’lim jarayonida shaxs tomonidan o‘zini nazorat qilish, o‘zini baholash va o‘zini analiz qilish amalga oshirish o‘qituvchining shunga o‘xhash o‘rgatuvchi harakatlarini kuzatish asosida shakllanadi. Bu harakatlarni shakllantirish talabalarni o‘z tengdoshlari faoliyatini kuzatishga jalb etish, o‘zaro nazoratni tashkil etish, o‘rnatilgan mezonlar asosida o‘z faoliyati natijalarini o‘zaro baholash va tahlil qilishga yordam beradi.

Bilimlarni o'zlashtirish jarayonining tuzilishi. Shaxsning o'quv idrok etish faoliyatlarini boshqarishga o'rganib olish uchun bilimlarni o'zlashtirish jarayoni tuzilishini yaxshi tasavvur etish, shaxs tomonidan bilimlarning egallash bosqichlarini bilishi zarur: idrok etish, o'quv materialini anglab yetish, mustahkamlash, amaliy faoliyatida bilimlarini qo'llash. Birinchi bosqich idrok etish hisoblanadi. Psixologiyadan ma'lumki, idrok etish aniq maqsadga yo'naltirilgan anglash jarayoni bo'lib, u tanlash xususiyatiga ega. Shuning uchun birinchi navbatda shaxsga mavzuni, ya'ni, ularning nimani o'rganishlari (masalani qo'yish)ni tushuntirib berish kerak. Shu asosida o'quv materiali bilan dastlabki tanishish amalga oshiriladi. U haqiqiy mavjud yoki xayoliy predmet, hodisa, vaziyatlarni kuzatish, mumkin bo'lgan tajribalarni o'tkazishdan iborat bo'ladi. Birinchi bosqich shaxs qaysi hodisa va voqealarni, predmetlarni o'rganish haqida yetarlicha tasavvurga ega bo'lganida va o'quv masalasini tushunib yetganda yakunlanadi. Ikkinci bosqich – o'quv materialini anglab yetish. U ma'lumotlarning nazariy jihatlarini ajratib olish va analiz qilishdan iborat. Bunda asosiy mazmunni topish, tushunchani ajratib olish, ularning belgilarini asoslab berish, tushuntirish materialini xususiyatini aniqlab olish, misollar va tushuntiruvchi dalillar to'plamini o'rganib chiqish kerak. Bu vaziyatda bilimlar o'rtasidagi tizimlilik muhim ahamiyatga ega. Unda shaxsning eng asosiy, ikkinchi darajali hamda qo'shimcha, tushuntiruvchi elementlarni ajratib ko'rsatsin. Shaxs o'quv masalasini yechish usulini tushunsa, bilimlar o'rtasidagi tizimni anglab yetsa ushbu bosqich yakunlangan sanaladi. Uchinchi bosqich – eslab qolish va mustahkamlash. Bu bosqich o'zlashtirilgan bilimlarini uzoq vaqt davomida saqlab qolishdan iborat. Unda idrok etish faoliyati ko'proq mashqlar, mustaqil reproduktiv va ijodiy masalalar xususiyatiga ega bo'ladi. Nazariy material, tushuncha, qoida, isbotlar turli xil mashqlarda takrorlanadi.

O'qituvchi topshiriqlarni tushunib bajarishlarini kuzatib borishi kerak. Topshiriqlarni bajarishlari, qoida va tushunchalarni chuqur anglab yetmay bajarishlari mumkin. Bosqich yakunida shaxs nazariy materiallarni biladilar va ulardan mashqlarni bajarish, masalani yechish, teoremani isbotlashda foydalanishni biladilar. Ularda o'quv malakalari va ko'nikmalari shakllantirilgan bo'ladi. To'rtinchchi bosqich bilim, ko'nikma va malakalarni amaliy faoliyatda qo'llashdan iborat bo'ladi. Bilimlarini qo'llash o'rganilayotgan materialning mazmuni xususiyatiga qarab faoliyat turli shakllari va ko'rinishlarida amalga oshirilishi mumkin. Bu o'quv mashqlari, laboratoriya ishlari, tadqiqot topshiriqlari, pedagogik ta'limdagi ishlar bo'lishi mumkin.

Ta'limning gnoseologik asoslari. O'quv jarayonini mantiqiy qurilishi ta'lim mazmunining xususiyatlari va gnoseologik jihatlariga bog'liq. Gnoseologiya (yunoncha – "gnosis" ("gnoseos")- bilim, ong, o'rganish, logiya –fan, ta'limot) –

bilish, ilmiy bilimlarning shakllanishi, xususiyatlari, qonuniyatları, uslublari, ilmiy tafakkur shakllari, shuningdek, insonga xos bo‘lgan borliqni anglash qobiliyati haqidagi nazariya, ta’limot. Ijtimoiy taraqqiyot tarixida insonning atrof-muhitni bilishi umumiyl tuzilishiga va bosqchlariga turlicha yondoshishlar ma’lum. Ana shu yondoshishlar o‘quv jarayonini qurish va ta’lim mazmunini tushunish mantiqini belgilab beradi. Muhammad al-Xorazmiy (IX asr) bilish nazariyasini rivojlanishiga katta hissasini qo‘shtigan. U birinchi bo‘lib koinot ob’yektlarining harakatlari hamda yerdagi nuqtalarining joylashishini jadval ko‘rinishida aks ettirib, tajriba-kuzatish va tadqiqotlar metodlarini ilmiy jihatdan asoslab berdi, yagonalikning birligi tamoyili, shuningdek, alohida va umumiyl, induksiya va deduksiyalarning mohiyatini aniqlashtirdi; matematik masalalarni echishning algoritmik metodini ishlab chiqdi. Bu metoddan bugungi kunda ham foydalanib kelinmoqda. Abu Nasr Forobiy (X asr) Al-Kindiy g‘oyalarining mohiyatini aniqlashtiradi. Biror narsani bilishga intilgan inson avvalo uning ma’lum holatini o‘rganadi, o‘zlashtirganlarini o‘zlashtirilishi zarur bo‘lgan bilimlarga yo‘naltiradi.

Alloma fanlar klassifikasiyasi, shuningdek, bilish faoliyatini tashkil etishga oid tavsiyalarni ishlab chiqadi. Yaxshi nazariyotchi bo‘lish uchun deydi, - Abu Nasr Forobiy, - qaysi fan bilan shug‘ullanishidan qat’iy nazar quyidagi uchta shartga amal qilish kerak: fan asosida yotuvchi barcha tamoyillarni yaxshi bilishi; ushbu tamoyil va ma’lumotlar asosida zarur xulosani chiqarishi, ya’ni, mulohaza yuritish qoidalarini bilishi kerak; xato nazariyalarni isbotlab berish va boshqa mualliflar fikrlarini tahlil qilishni, shuningdek, haqiqatni yolg‘ondan ajratish va xatoni tuzatishni bilishi zarur. Abu Rayhon Beruniy (XII asr) bilishni uzlucksiz, to‘xtovsiz davom etadigan jarayon sifatida tushunadi. Allomaning fikricha, insoniyat borliqning haqiqiy mohiyati, hozircha noma’lum bo‘lgan jihatlarini kelajakda bilib oladi. Abu Ali ibn Sinoning (XII asr) bilish nazariyasida sabab haqidagi ta’limot alohida o‘rin oladi. U sabablarni aniq, sezish asosida anglanadigan va yashirin, tashqi holatlarini tahlil etish asosida tushuniladigan sabablarga ajratadi va hodisaning mohiyati uning yuzaga kelish sabablarini aniqlash yo‘li bilan anglanishi mumkin deb hisoblaydi. Alloma ushbu gnoseologik qoidani o‘zining tabiblik amaliyoti, kasallikkarni ularning simptomlari bo‘ycha va dorilar ta’sirini kuzatish asosida aniqlagan.

Chex pedagogi Yan Amos Komenskiy XVII asrda ta’lim jarayonining mohiyatini ilmiy asoslashga urindi. Alloma tomonidan ilgari surilgan ta’limning tabiiyligi g‘oyasi ta’lim jarayoni, uning tuzilishi, tamoyil va metodlari tabiat qonunlariga muvofiq belgilanishini ta’kidlaydi. Ya.A.Komenskiyninng tabiatga bog‘liqligi haqidagi g‘oyasi – G‘arb olimlarining ta’lim jarayonining gnoseologik asoslarini ochib berish, moddiy dunyo qonunlarining o‘quv jarayoniga ta’sirini ko‘rsatib berishga urinishlaridan biridir. XVIII asrda fransuz olimi Jan Jak Russo

ham insonning tabiat va jamiyatdagi o'rni haqidagi falsafiy dunyoqarashlar asosida ta'lim mohiyatini ochib berishga urinib ko'rgan. Olimning fikricha, ta'lim jarayonining mohiyati shaxsning atrof-muhitni bilishi tabiatidan kelib chiqadi. Shaxs tabiat qo'ynida, qishloq joylarda rivojlanishi kerak. Shaxsning atrof-muhit mohiyatini tez anglashi xususiyatini hisobga olib ekzistensiolizm (yunoncha "existetia" - mavjudlik) vakillari ta'lim mohiyatini quyidagcha ifoda etadilar: ekzistensializm rasional bilishni rad etadi, ta'lim fandan ko'ra san'atga yaqinroq deb hisoblaydi, shuningdek, borliqni bevosita bilish metodini ilgari suradi. Ta'lim mazmuni masalalariga boshqa bir yondoshish "Pragmatizm pedagogikasi" yoki progressivizm AQSHda, alohida rivojlandi. Uning yyetakchisi Djon Dyui mazkur ta'limotni ifodalashda pragmatizmning falsafiy g'oyalarini asos qilib oldi. Pragmatizm (yunoncha pragma – ish, harakat, falsafiy amal) zamonaviy Amerika falsafasida idealistik oqim. Bu oqim haqiqatning ob'yekтивligini rad etadi, haqiqat bu ob'yekтив borliqqa mos kelmaydi, balki amaliy foydali natijalar beradi. D.Dyui ikrcha, bilish va bilim inson o'z hayotida duch keladigan turli muammo yoki qiyinchiliklarni yengish vositasi hisoblanadi. Bilim yashash uchun kurash vositasi va shaxsning rivojlanish darajasini ko'rsatuvchi omil hisoblanadi. Biz faqatgina muammoni hal etayotganimizda fikrlaymiz, buning boshlanish yo'li har doim qiyinchilikni his etish hisoblanadi.

"Harakatlar pedagogikasi" konsepsiysi ko'p jihatdan Dj.Dyuining falsafiy (pragmatizm) va psixologik qarashlarining oqibati hisoblanadi. Uning muallifi, reformatorlardan biri nemis pedagogi Vilgelm Avgust Lay (1862-1926 yillar) bilim olish jarayonida ko'zga tashlanuvchi quyidagi uch bosqchni ko'rsatadi: idrok etish, qayta ishlab chiqish, ifoda etish. Bugungi kunda ham ta'lim mohiyatini tushunishga nisbatan turlicha yondoshishlar mavjud. Xusan: 1.Sotsiologik yondashish. Unga ko'ra ta'limning mohiyati ijtimoiy tajribalarni yoshlarga yyetkazishdan iborat. Shaxs insoniyatning ijtimoiy-tarixiy tajribasi natijalari bo'lgan bilimlarni o'rGANADILAR. Ta'limning mazmuni shaxsning ajdodlar tajribasini o'zlashtirishga xizmat qiluvchi jarayonini tashkil etishdan iborat. Bu falsafiy qoida ijtimoiy-tarixiy taraqqiyotning muhim omili - shaxs kamolotini tushunishga ilmiy yondashishni anglatadi. Ta'limga bunday yondashish ijtimoiy jarayon hisoblanadi. Boshqa bir yondashishni xususiy pedagogik yoki didaktik yondashish deb atash mumkin. Bu yondashish yaxlit ta'lim jarayonining borishini belgilab beruvchi bilim olish bosqichlari (o'quv materialini o'rganishni, uni anglab yetish, mustahkamlash, amaliy faoliyatda bilimlarini qo'llash)ni ifodalaydi. Mazkur yondashuvga ko'ra ta'lim mazmuni shaxs tomonidan bilim egallash bosqichlarining ketma-ketligiga amal qilish asosida faoliyatni tashkil etishdan iborat.

Konsepsiya tarafdorlari bilish yo'lini quyidagicha formula asosida ifodalaydilar: jonli mushohadadan abstrakt fikrlashga va abstrakt fikrlashdan

amaliyotga. Ta’lim mazmunini tushunishga nisbatan psixologik yondashish bilimlarni o‘zlashtirish va inson rivojlanishi borasidagi psixologik nazariyada ilgari surilgan g‘oyalarga tayanadi. Bu konsepsiyaning kelib chiqishi L.S.Vigotskiyning (1896-1934 yillar) ta’limning shaxs rivojlanishida asosiy omil bo‘lishi haqidagi “yaqin rivojlanish zonasi” deb yuritiluvchi qarashining yaratilishi bilan bog‘liq. Unga ko‘ra, ta’lim faqat yaqin zonada qurilganda, hali to‘la shakllanmagan, lekin o‘quv jarayonini qurishga asos bo‘la oladigan mexanik harakatlarga asoslangandagina mazmunga ega bo‘ladi. Psixologik tadqiqotlar pedagogik nazariyani o‘siz boyitadi. Bilim olish jarayonida shaxs rivojlanishining kechish jarayoni mohiyatini ochib beradi. Ammo faqat psixologik g‘oyalar asosida ta’lim mohiyatini yoritish pedagogik jarayonni bir tomonlama talqin etishga olib keladi. XIX asrning 1940-yillarida dialektik materializm nazariyasi asoslanadi. Dialektik materializm tabiat, jamiyat va fikrlashning harakatlanishi hamda rivojlanishi borasidagi umumiy qonunlarni yorituvchi falsafiy ta’limotdir. Bu ta’limotda Ferbaxning materializmi va Gegelning dialektikasi uzviy ravishda birlashadi. Bu ta’limot ta’lim jarayoni inson ongingin borliqni aks ettira olishiga imkon berishi zarur degan g‘oyani ilgari suradi. Haqiqatni bilish murakkab jarayon. Dialektik nazariya g‘oyasiga ko‘ra rivojlanishning asosi qarama-qarshilik hisoblanadi. Rivojlanish qarama-qarshi kuchlar kurashidir. Dialektik yondoshishga binoan ta’lim jarayonining asosiy qarama-qarshiliklarini quyidagilar sanaladi:

1. Ijtimoiy-tarixiy (ilmiy) bilimlar hajmi va shaxsning o‘zlashtirgan bilimlar hajmi o‘rtasidagi qarama-qarshilik. Bu qarama-qarshilik ta’lim jarayonini harakatlantiruvchi kuch hisoblanadi. U ta’lim mazmunini doimiy takomillashtirishga olib keladi. Umumiyo‘rta va o‘rta maxsus, kasb-hunar ta’limini ijtimoiy-texnik taraqqiyot darajasiga yaqinlashtirish zaruriyati ta’lim mazmunini tubdan yangilash, uni yangi tamoyil, shakl, metod va vositalarini izlashni muhim ijtimoiy vazifa qilib qo‘ymoqda.

2. Shaxs tomonidan o‘zlashtirilgan o‘rganishning amaliy jihatlari (shakl, metod va vositalari)ning darjasini bilan ijtimoiy-tarixiy bilish darjasini o‘rtasidagi qarama-qarshilik. Bu qarama-qarshilikni hal etish shaxsning intellektual rivojlanishi sur’ati va darajasiga bog‘liq. Bir xil mazmun va hajmdagi o‘quv materiali aqliy rivojlanishning turli ko‘rsatkchlariga namoyon etishi mumkin.

3. Shaxsning mavjud rivojlanish darjasini bilan ijtimoiy buyurtmada ko‘zda tutiluvchi rivojlanish darjasini o‘rtasidagi qarama-qarshilik. Agarda ijtimoiy talab shaxsning idrok etish imkoniyatidan yuqori bo‘lsa, unda jiddiy qiyinchilik yuzaga keladi.

XX asrning 1980-1990-yillarida pedagogik hodisalar, shu jumladan, ta’lim muammolarini ham o‘rganishda MDH davlatlarida aksiologik yondashuv ko‘zga tashlana boshladi. Aksiologiya (yunoncha “axsios” – qimmatli, logiya - fan) –

qadriyatlar haqidagi falsafiy ta'limot bo'lib, u XIX asrning oxiri XX asr boshlarida shakllangan. Rossiyalik ba'zi olimlar (V.A.Slastenin, I.F.Isaev, E.N.Shiyanov) mazkur yondashuvni ta'limning yangi falsafasi asosi hamda zamonaviy pedagogikaning metodologiyasi sifatida tushunishni taklif etadilar. 1. Hayot, sog'liq, muhabbat, oila, ta'lim, mehnat, tinchlik, ishonch, go'zallik, ijod va shu kabi qadriyatlar hamma davrlarda ham inson hayoti uchun o'ziga xos ahamiyat kasb etgan. Insonparvarlik g'oyasi asosini tashkil etuvchi ushbu qadriyatlar tarixiy taraqqiyot jarayonida vaqt sinovidan o'tgan. O'zbekiston Respublikasida kechayotgan demokratik o'zgarishlar mazkur qadriyatlarni qayta tiklash va baholash zaruriyatini kun tartibiga olib chiqmoqda. Insonparvarlik g'oyasi markazida shaxsni har tomonlama kamol toptirish masalasi yotadi. Shaxsni rivojlantiruvchi ta'lim nazariyasi asoschilari ushbu masalani nazariya uchun qilib olganlar.

Rivojlantiruvchi ta'lim nazariyasining g'oyalari XX asrning 1980-yillarida, pedagogikaga muqobil sifatida yuzaga kelgan hamkorlik pedagogikasida o'z aksini topdi. Hamkorlik pedagogikasini novator-pedagoglar (Sh.A.Amonashvili, S.N.Lisenko, I.P.Volkov, V.F.Shatalov, E.N.Ilin va boshqalar) pedagogik jarayon ishtirokchilari (o'qituvchi va shaxs) o'rtasida insonparvarlik tamoyiliga asoslangan o'zaro munosabatlari tashkil etishini ta'kidlab o'tadilar. Hamkorlik pedagogikasi uchun konseptual ahamiyatga ega qoidalari - A.Avloniy, K.D.Ushinskiy, A.S.Makarenko, V.A.Suxomlinskiy, J.J.Russo, Ya.Korchak, K.Rodjers va boshqalarning pedagogik qarashlarida o'z ifodasini topgan. Pedagogik hamkorlik g'oyalari bugungi kunda pedagogik texnologiyalar mazmuniga singdirilgan va "XXI asr ta'limi Konsepsiysi" asosini tashkil etadi. Pedagogik hamkorlik mazmuni va metodikasi xususiyatlari quyidagilardan iborat: Shaxsga yo'naltirilgan (rivojlantiruvchi) texnologiyalar asosida quyidagi g'oyalari muhim o'rinn tutadi:

1. Shaxsga ta'limning maqsadi sifatida yangicha qarash: Shaxs, pedagogik jarayonda subyekt; shaxsning rivojlanishi – ta'lim tizimining maqsadi; har bir erkin, o'z fikrini mustaqil ifodalovchi, barkamol shaxsni tarbiyalash ta'lim maqsadining asosi kabi g'oyalarni aks ettiradi. Pedagogik munosabatlarni insonparvarlashtirish va demokratlashtirish shaxsga nisbatan muhabbatli bo'lish, ularning taqdiri bilan qiziqish; shaxsga o'z kuchi va iqtidoriga ishontirish; pedagogik munosabatlar jarayonida u bilan hamkorlikka erishish, o'qituvchi va shaxsning huquq jihatidan tengligi; shaxsning erkin tanlash huquqi; xato qilish huquqi; o'z shaxsiy nuqtai nazariga ega bo'lish kabi holatlarni ifodalaydi. Aksincha, to'g'ridan-to'g'ri majburlash inkor etiladi.

2. Individual yondoshishning yangi talqini. Uning mazmuni o'quv fanini shaxsga emas, balki o'quv faniga yo'naltirishdan iborat. Individual yondashish quyidagilarni o'z chiga oladi: materialni o'rtacha o'zlashtiruvchi shaxsga mo'ljallahdan chetlanish, shaxsning ijobiylarini ko'ra bilish, shaxsni

psixologik-pedagogik diagnostika qilish.

3. Shaxsning ijobiy “Men-konsepsiysi”ni shakllantirish. Men-konsepsiysi – bu shaxsning o‘zi haqidagi tasavvurlari asosida shaxsiy xulqini shakllantiruvchi tizim bo‘lib, ijobiy Men-konsepsiysi (men o‘zimga yoqaman, men har ishga qodirman, men hamma narsani bilaman) shaxsni muvaffaqiyatlarga rag‘batlantirib, shaxsninng ijobiy namoyon bo‘lishiga yordam beradi. Salbiy men-konsepsiysi (Men o‘zimga yoqmayman, Men hech narsani bajara olmayman, men hech kimga kerak emasman) uning turli faoliyat yunalishlarida muvaffaqiyatga erishishiga halaqit beradi, o‘qish natijalarini yomonlashtiradi, shaxsda salbiy sifatlarning shakllanishiga olib keladi. O‘qituvchining vazifasi har bir shaxs timsolida komil insonni ko‘rish, uni tushunish, qabul qilish va unga ishonishdan iborat (“Hamma yoshlar iste’dodli” tarzida).

4. “Nimaga?” va “qanday ta’lim?” masalasini hal etishga yangcha yondashish. Uning mohiyati ta’lim mazmunini shaxs rivojlanishining vositasi sifatida tushunishdan iborat.

5. Zamonaviy ta’limda tarbiyalash konsepsiysi. Hamkorlik pedagogikasi quyidagi muhim g‘oyalarni aks ettiradi: bilimlarni tarbiyalashga aylantirish, shaxsni yaxlit tarbiya tizimining markaziga qo‘yish, tarbiyaning insonparvarlik xususiyatiga egaligi, umuminsoniy va milliy qadriyatlarning shakllanishi, shaxsning ijodiy qobiliyati hamda uning individualligini rivojlantirish, individual va jamoaviy tarbiyani uyg‘unlikda olib borish. Pedagogik hamkorlik yuqorida qayd etilgan g‘oyalar asosida shaxsga yo‘naltiriluvchi (rivojlantiruvchi) texnologiya yaratiladi. Ta’lim texnologiyasining mohiyati shaxsni rivojlantirish, ta’lim nazariyasini asoslash uchun nazariy shart-sharoit yaratish, falsafasi esa insonni shakllantirishdan emas, balki unga o‘zi o‘zini tarbiyalashga yordam berishdan iborat.

4.5. Ta’lim qonuniyatları va tamoyillari.

O‘quv jarayonida amal qiluvchi barcha qonuniyatlar umumiy va xususiy tarziga ikki guruhgaga ajratiladi. Amal qilinishiga ko‘ra yaxlit didaktik tizimni qamrab oladigan qonuniyatlar umumiy, amal qilinishiga ko‘ra faqat alohida tarkibiy qismlariga taalluqli bo‘lgan qonuniyatlar esa xususiy (aniq) deb ataladi. I.P.Podlasiy ta’lim jarayonining quyidagi umumiy qonuniyatlarini ajratib ko‘rsatadi:

1.Ta’lim maqsadi quyidagilarga bog‘liq: jamiyatning rivojlanish sur’ati va darajasi, jamiyatning talablari va imkoniyatlari hamda “Umumi pedagogika” moduli va amaliyotining rivojlanganligi va imkoniyatlari darajasi.

2.Ta’lim mazmuni quyidagilarga bog‘liq: ta’limning ijtimoiy ehtiyojlari va maqsadlari, ijtimoiy va ilmiy-texnik taraqqiyot sur’ati, shaxsing yoshi imkoniyatlari, ta’lim nazariyasi va amaliyotining rivojlanish darajasi, shuningdek, o‘quv yurtining moddiy-texnik va iqtisodiy imkoniyatlari.

3.Ta’lim sifati (samaradorligi) quyidagilarga bog‘liq: avvalgi bosqch

mahsuldarligi va mazkur bosqichda erishilgan natijalar, o'rganilayotgan material xususiyati va hajmi, shaxsga tashkiliy-pedagogik ta'sir ko'rsatish hamda talabalarning bilim olishga qobiliyatlari va ta'lim vaqtini.

4.Ta'lim metodlari samaradorligi quyidagilarga bog'liq: metodlarni qo'llashda bilimlari va ko'nikmalari, ta'lim maqsadi, ta'lim mazmuni, talabalarning yoshi, ta'lim olish imkoniyatlari, moddiy-texnik ta'minot hamda o'quv jarayonini tashkil etish.

5.Ta'limni boshqarish mahsuldarligi quyidagilarga bog'liq: ta'lim tizimida qayta aloqalarning intensivligi va tuzatish, ta'sir ko'rsatishlarning asoslanganligi.

6. Ta'limni rag'batlantirish samaradorligi quyidagilarga bog'liq: ta'limning ichki rag'batlari (sabablari) hamda tashqi (ijtimoiy, iqtisodiy, pedagogik) rag'batlari. Zamonaviy fanga aniq qonuniyatlar ko'plab soni ma'lumdir. Ular qatoriga quyidagilar kiradi:

- ✓ Didaktik qonuniyatlar.
- ✓ Gnoseologik qonuniyatlar.
- ✓ Psixologik qonuniyatlar.
- ✓ Kibernetik qonuniyatlar.
- ✓ Sosiologik qonuniyatlar.
- ✓ Tashkiliy qonuniyatlar.

Didaktik tamoyillar (didaktika tamoyillari) o'quv jarayonining umumiyligi maqsadlari va qonuniyatlariga binoan uning mazmuni, tashkiliy shakl va metodlarini belgilovchi boshlang'ich qoidalardir. Tamoyil (yunoncha "principium") – biror-bir nazariyaning asosi, negizi, asosiy boshlang'ich qoidasi; boshqaruvchi g'oya, faoliyatning asosiy qoidasi; umumlashtirilgan talab. Ta'lim qonuniyatlarini va tamoyillarining shakllanish tarixi. Ibtidoiy jamiyatda insoniyat o'sib kelayotgan avlodga mavjud bilimlarni uzatish asosida amaliy bilimlari asta-sekin shakllangan. O'sha davrdayoq ta'lim amaliy qoidalari ishlab chiqilgan va avloddan-avlodga uzatib kelingan. Antik davrda asosan ajdodlar tajribasi an'analar tarzida umumlashtirilib, amaliy ta'lim masalalari hal etilgan.

Platon va Aristotellar tavsiya hamda qoidalari to'plami ko'rinishida amaliyotiy ta'lim mohiyatini umumlashtirishga uringanlar. Sharq Uyg'onish davrida (IX-XII asrlar) Arab, musulmon madaniyatining Yaqin va Markaziy Osiyo xalqlarining moddiy va ma'naviy madaniyati bilan birlashishi asosida alohida sinkretik (yunoncha synkretismos – birlashish, yaxlitlik, qo'shilish) madaniyat birlashgan turi yuzaga kelgan. Allomalar Muhammad al-Xorazmiy (787- 850 yillar), Abu Nasr Forobi (870-950 yillar), Al-Kindiy (800-870 yillar), Abu Rayhon Beruniy (973-1050 yillar), Abu Ali ibn Sino (980-1037 yillar) va boshqalar uning asoschilari sifatida mashhur bo'ldilar. Bu madaniyatning asosiy markazlari Suriya, Yeron, Markaziy Osiyo hududlarida joylashgan. Sharq mutafakkirlari o'z asarlarida ta'lim

usullari, qoidalari, tamoyillari, metodlari va shakllari asosida ta’lim amaliyotining mohiyatini ifoda etadilar. Biroq ta’lim masalalari bilan ular maxsus va izchil shug‘ullanmaganliklari bois maxsus didaktik nazariya yaratilmadi.

Ta’limni ular fan sifatida emas, boshqa fanlarga o‘rgatish san’ati, hunarmandchilik sifatida tushundilar. Sharq allomalari tomonidan ilgari surilgan qoida, usul va tamoyillarning aksariyati zamonaviy ta’limda ham qo‘llanilmoqda. Sharq allomalari Muhammad al- Xorazmiy, Abu Nasr Forobiy, Al-Kindiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Muslihiddin Sa’diy, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiylar ham ta’limning ilmiyligi, ongliligi, ko‘rgazmaliligi, tushunarligi, ketma-ketligi, muntazamligi, moslashuvchanligi va mustaqilligi, shuningdek, shaxsning individual xususiyatlari, layoqati va qobiliyatlarini hisobga olish, ta’limni insonparvarlashtirish kabi qoida va tamoyillarni ifoda etib berganlari anglanadi1 (93-betga qarang). XVII asrda, pedagogika amaliy tabiatshunoslik sifatida biologiya qonuniyatlariga bo‘ysunishi e’tirof etilgan. Pedagogikani tubdan to‘la qayta qurishni chex olimi Ya.A.Komenskiy va ingliz pedagogi Djon Lokk amalga oshirdilar. Ular pedagogik qonunlarining quyidagi uch jihatiga ko‘ra guruhlaganlar:

1. Ijtimoiy-tarixiy.
2. Tabiiy- tarixiy.
3. Psixologik.

Keyinchalik bir guruh ilg‘or pedagoglar umumiylar bilan qanoatlanmay, didaktik qonuniyatlarini ifoda etishga uringanlar. Xususan, Ya.A.Komenskiy didaktikaning tematik belgilariga ko‘ra guruhlangan quyidagi qoidalari tizimini ilgari surdi: “Ta’lim va oson o‘qishning asosiy qoidalari” (“Buyuk didaktika” - XVII bob). “Tabiiy o‘qish va ta’limning asosiy qoidalari”; “Fanlarga o‘qitish san’atining to‘qqiz qoidasi” (XX bob) va boshqalar. Distyerveg tomonidan asoslangan qoidalari soni 33 ta bo‘lib, ular muayyan loyihalarga taalluqli ekanligiga ko‘ra guruhlarga ajratadi (birinchi guruh – o‘qituvchiga nisbatan, ikkinchisi – dars tashkil etilayotgan fanga nisbatan, uchinchisi – shaxsga nisbatan va hokazolar tarzida). Shu bilan birga Distyerveg mazkur qoidalarning ayrimlarini qonunlar ham deb ataydi.

Ta’lim tamoyillari. Didaktik tamoyillar (didaktika tamoyillari) o‘quv jarayonining umumiylarini maqsadlari va qonuniyatlariga ko‘ra tashkil etiluvchi ta’lim jarayonining tashkiliy shakl va metodlari, asosiy qoidalari mohiyatini belgilovchi mazmundir. Ta’lim tamoyillarida ta’limning aniq, tarixiy tajribaga asoslanuvchi me’yoriy asoslari (qoidalari) o‘z ifodasini topgan. Ta’lim tamoyillarini bilish o‘quv jarayonini uning qonuniyatlarini asosida tashkil etish, uning maqsadlarini asosli ravishda belgilash va o‘quv materialini mazmunini tanlab olish, maqsadga muvofiq ta’lim shakli va metodlarini tanlash imkonini beradi. Shu bilan birga bu tamoyillar

o‘qituvchilar va shaxsga yaxlit jarayonning bosqichlariga amal qilish, o‘zaro aloqalar va hamkorlikni amalga oshirishga imkon beradi. Ta’lim jarayonining yangi qonuniyatlari kashf etilishi bilan ta’limning yangi tamoyillari ham shakllanadi, eski ko‘rinishlari o‘zgardi. Bu ishlar bugungi kunda ham davom etadi. O‘qitish va tarbiyalash qonuniyatlarini aks ettiradigan yaxlit pedagogik jarayonning umumiy tamoyillarini keltirib chiqarishga urinishlar ko‘zga tashlanmoqda. Tamoyillar ta’lim jarayonining mohiyati, qoidalar esa uning alohida tomonlarini aks ettiradi. Ta’limni mazmunli va tashkiliy-metodik tamoyillaridan tashkil topgan tizim sifatida e’tirof etish mumkin:

Ta’limning mazmunli tamoyillari. Ular ta’lim mazmunini tanlash bilan bog‘liq bo‘lgan qonuniyatlarni aks ettiradi va quyidagi g‘oyalarni ifodalaydi; fuqarolik; ilmiyligi; tarbiyalovchi ta’lim; fundamentalligi va amaliy yo‘nalganligi (ta’limning hayot bilan, nazariyaning amaliyot bilan bog‘liqligi); tabiat bilan uyg‘unligi; madaniyat bilan uyg‘unligi; insonparvarligi. Fuqarolik tamoyili. Unga ko‘ra ta’lim mazmunini, shaxsning subyektivligini rivojlantirish, uning ma’naviyligi va ijtimoiy yyetukligiga yo‘naltirishda namoyon bo‘lishi kerak. U ta’lim mazmunini insonparvarlashtirishni nazarda tutadi va fuqarolikni anglash, O‘zbekiston Respublikasining ijtimoiy va siyosiy tuzilishi haqidagi tasavvurlar tizimi, o‘zbek xalqi madaniyati psixologik xususiyatlari, uning mentalitet xususiyatlari, milliy siyosati va madaniyati kabi dolzarb masalalar haqidagi tasavvurlarining shakllanishi bilan bog‘liq. Ta’limning ilmiyligi tamoyili ta’lim mazmunini zamonaviy fan va texnika rivojlanish darajasi, jahon sivilizasiyasi to‘plagan tajribaga mos kelishini ifodalaydi. Bu tamoyil ta’lim vaqtida va o‘qishdan tashqari vaqtida amalga oshiriladigan ta’lim mazmuni shaxsni ob‘yekтив ilmiy dalillar, hodisalar, qonunlar, zamonaviy yutuqlar va rivojlanish istiqbollarini ochib berishga yaqinlashtirib, u yoki bu sohaning asosiy nazariya yoki konsepsiyalari bilan tanishtirishga yo‘naltirilgan bo‘lishini talab etadi. Ta’limning tarbiyalovchilik tamoyili yaxlit pedagogik jarayonda ta’lim va tarbiyaning birligi qonuniyatlariga tayanadi. Bu tamoyil ta’lim jarayonida barkamol rivojlangan shaxsni shakllantirishni ko‘zda tutadi. Ta’lim jarayonida tarbiyalashning samarali kechishi shaxsning intellektual rivojlanishi, birinchi navbatda, shaxsning qiziqishlari, idrok etish hamda individual qobiliyatlarining hisobga olinishi bilan bog‘liq. Ta’limning fundamentalligi va amaliy yo‘nalganligi tamoyili.

Mazkur holat an’anaviy didaktikada ta’limning hayot bilan, nazariyaning amaliyot bilan bog‘liqligi kabi ifoda etiladi. O‘qishda fundamentallik bilimlarning ilmiyligi, to‘la va chuqur bo‘lishini ko‘zda tutadi. U odamdan yuksak intellektual salohiyat, fikrlesh layoqatining tadqiqotchilik ko‘rinishda bo‘lishi, bilimlarini doimiy ravishda to‘ldirib borish istagi va malakalarini talab etuvchi zamonaviy ilmiy-texnik taraqqiyotga asoslangan. Fundamental bilimlar aniq bilimlariga

qaraganda sekin eskiradi, shuningdek, inson va xotirasiga emas, ko‘proq uning fikrlash layoqatiga bog‘liq bo‘ladi. Ta’limning fundamentalligi bilimlar mazmunining muntazamligi, nazariy va amaliy jihatdan o‘zaro nisbatda bo‘lishni talab etadi. Ta’limning tabiat bilan uyg‘unligi tamoyili. Ya.A.Komenskiy o‘zining tabiatga uyg‘un bo‘lishi g‘oyasini ifoda etib, tabiatda hayot bahordan boshlangani kabi ta’lim olish jarayoni uchun eng qulay davr shaxslik ekanligini ta’kidlaydi. Demak, tabiat bilan uyg‘unlik g‘oyasi asta-sekinlik, ketma-ketlik va mustaqil faoliyat kabi ta’lim tamoyilining asosi hisoblanadi. O‘zbek pedagogi Abdulla Avloniy ham (1878-1934 yillar) ta’lim va tarbiyani yo‘lga qo‘yishda tabiatga uyg‘un bo‘lishi g‘oyasining davomchisi bo‘lgan. O‘zining “Turkiy guliston yohud axloq” nomli asarida shaxsining tabiiy mukammalligiga ishonch bildiradi. A.Avloniy shaxs tabiatan go‘zallik va mehribonlik bilan uyg‘unlikda tug‘iladi deb yozadi. Allomaning fikricha, ta’lim va tarbiyaning vazifasi shaxsining rivojlanishi uchun yordam beruvchi sharoitlarni yaratishdan iborat. Abdulla Avloniy shaxsning milliy madaniyat, vatanga muhabbat asosida tarbiyalash g‘oyasining tarafdori bo‘lgan, bu xususida allomaning asarlarida quyidagi fikrlar o‘z ifodasini topgan: “ одам tug‘ilgan va o‘sib ulg‘aygan shaharni va shu shahar joylashgan mamlakatni bu odamning Vatani deb aytadilar. Biz Turkistonliklar o‘zimizning quyoshli diyorimizni jonimizdan ham ortiq yaxshi ko‘rishimiz kabi arablar o‘z Arabistonini, Eskimoslar esa o‘zlarining Shimolini yaxshi ko‘radilar” deb yozadi. A.Avloniyning fikricha, xalqparvarlikka asoslangan ta’lim va tarbiya yoshlarga vatanparvarlik namunalarini ko‘rsatishga undashi kerak.

Ta’limda insonparvarlik tamoyilini shaxsning shaxs sifatidagi qadr-qimmati, uning erkinligi hamda baxtli hayot kechirishini ta’minalash, uni rivojlantirishi, ijodiy imkoniyatlarini ro‘yobga chiqarishi, unga hayotda o‘z o‘rnini topishda yordam ko‘rsatishi va hokazolarni nazarda tutadi. “Insonparvarlik” va “odamiylik” o‘lari yunoncha humanus “odamiylik” bir o‘dan kelib chiqqan. Insonparvarlik, odamiylik ma’naviy-axloqiy tushunchalardir. Insonparvarlik g‘oyasi antik davr faylasuflari (Suqrot, Aflatun, Arastu va boshqalar) qarashlarida ilk bor ko‘zga tashlanadi. Markaziy Osiyoda insonparvarlik g‘oyalari Sharq Uyg‘onish davrida keng rivojlandi. Abu Nasr Forobiyning fikricha, shaxsni eng avval o‘qimishli, saxovatli inson qilib tarbiyalash kerak, zero, salbiy nuqsonlar yoshlikdan paydo bo‘ladi. Shu bois oilada tarbiyani yo‘lga qo‘yishda xato qilmaslik zarur. Ta’limning tashkiliy-metodik tamoyillari. Ta’limni tashkil etish metodikasi ta’lim mazmunini shakllantirish kabi erkin tanlanishi mumkin emas. Bu borada muayyan ijtimoiy, psixologik va pedagogik talablarni inobatga olish zarur. Bunday talablar ta’limning tashkiliy-metodik tamoyillari deb yuritiluvchi tamoyillar mazmunida o‘z ifodasini topgan:

- ta’limning izchilligi, tizimliligi, ketma-ketligi;

- ta'limda onglilik va ijodiy faollik;
- ta'limda ko'rgazmalilik;
- ta'limning samaradorligi va ishonchliligi (mustahkamligi);
- ta'limning tushunarliligi;
- guruqli va individual ta'lim birligi;
- ta'limning talabalar yoshi va individual xususiyatlariga mos kelishi;
- oqilona talabchanlik bilan shaxsni hurmat qilishning muvofiqliligi;
- pedagogik hamkorlik.

Ta'limning izchilligi, tizimliligi, ketma-ketligi tamoyili bilish bosqichlarining ob'yektivligini anglatadi. Izchillik ta'lim mazmuni, uning shakli va usullari, o'quv jarayoni ishtirokchilari bo'lgan subyektlarning o'zaro munosabatlariga taalluqli. U alohida parsial (yunoncha partialis - qisman) va xususiy o'quv vaziyatlari, predmet va hodisalar o'rtasidagi bog'liqlik, aloqadorlik qonuniyatlarini asta-sekin o'zlashtirish asosida ularni yagona yaxlit o'quv jarayoniga birlashtirishga imkon beradi. Izchillik ta'lim jarayonining ma'lum tizim va ketma-ketlik asosida bo'lishini nazarda tutadi, zero, murakkab masalalarni oddiy masalalarni o'rganmay turib hal etib bo'lmaydi. Muntazamlik va ketma-ketlik u yoki bu o'quv materialini o'zlashtirish sur'ati, uning elementlari o'rtasidagi o'zaro mosligini tahlil qilishga imkon beradi. Ta'limning muntazamliligi va ketma-ketligi ma'lum fanlar bo'yicha bilim, ko'nikma va malakalarini shakllantirish, borliqni yaxlit idrok etish o'rtasidagi qarama-qarshilikni hal etishga imkon beradi. Ushbu holatlar birinchi navbatda dastur va darsliklarni muayyan tizimda yaratish, fanlararo hamda fanlar ichidagi bog'liqliknini ta'minlash evaziga namoyon bo'ladi.

Onglilik va ijodiy faollik tamoyili. Uning asosini fanni o'rganishda muhim ahamiyatga ega bo'luvchi qoidalar majmuini shakllantirish tashkil etadi. Bilimlarni ongli ravishda o'zlashtirish quyidagi omil va shartlarga bog'liq: ta'lim motivlari, talabalarning faollik darajasi, o'quv-tarbiyaviy jarayonning samarali tashkil etilishi, o'qituvchi tomonidan qo'llanuvchi ta'lim metodlari va vositalarining samaradorligi va boshqalar. Shaxsning faollikkari reproduktiv va ijodiy xarakterga ega bo'lishi mumkin. Mazkur tamoyil tashabbuskorliklari va mustaqil faoliyatlarini nazarda tutadi.

Ko'rgazmalilik tamoyili ta'lim jarayonini tashkil etish asosida yotuvchi muhim qoidalardan biri hisoblanadi. Ya. A. Komenskiy uni didaktikaning "oltin qoidasi" deb atagan. Unga binoan ta'limda inson sezgi organlaridan foydalanish kerak. "Agarda biz talabalarda haqiqiy va aniq bilimlar paydo qilishni istasak, unda biz umuman hamma narsaga shaxsiy kuzatish va sezib ko'rish bilan ta'limga intilishimiz kerak – deb ta'kidlaydi u – agarda qandaydir predmetni baravariga bir necha sezgi organlari bilan qabul qilish mumkin bo'lsa, mayli ular baravariga bir necha sezgilari bilan o'rganilsin"¹. Tajribalar asosida o'ganilayotgan narsani

namoyish etish va jarayon mohiyatini hikoya qilib berish o'zlashtirish darajasini birmuncha oshiradi. Xususan, axborotlarni eshitib qabul qilish samarasi 15% foiz, ko'rib qabul qilish esa – 25 % foizni tashkil etadi. Ta'lim jarayonida, ularni bir vaqtida ishtirok etishi natijasida ma'lumotlarni qabul qilish samaradorligi 65 % foizgacha ortadi. Ko'rgazmalilikdan o'quv jarayoni barcha bosqichlarida foydalanish mumkin: yangi materialni o'zlashtirish, uni mustahkamlash, mashqlarni tashkil qilish hamda shaxsning dastur materiallarini o'zlashtirishlarini tekshirish va baholashda.

Ta'limning samaradorligi va ishonchliligi tamoyili. An'anaviy didaktikada u mustahkamlik tamoyili kabi ifoda etiladi. Agarda o'qitish jarayoni ta'lim maqsadlariga erishishni ta'minlamasa, u holda ushbu jarayonni tashkil etish zaruriyati yuzaga kelmaydi. Shu bois ta'lim samarali, shuningdek, rivojlanuvchi va tarbiyalovchi xususiyatga ega bo'lishi kerak. Ta'limning ishonchliligi va mustahkamlilagini ta'minlash uchun shaxsning o'qish jarayonida o'quv-o'rganish harakatlarining quyidagi to'la siklini o'zlashtira olishlari zarur: o'rganilayotgan materiallarni dastlabki qabul qilish, uni chuqurroq anglab etish, eslab qolish, o'zlashtirilgan bilimlarini qo'llash bo'ycha ma'lum faoliyatni amalga oshirish, ularni takrorlash va tizimlashtirish. Ta'limning chuqurligi va mustahkamligi talabi didaktikada an'anaviy hisoblanadi va u yuzakilikka qarama-qarshi qo'yiladi. Chuqur, mustahkam bilimning asosiy belgisi eng fundamental g'oyalar, qoidalar, tushuncha, kategoriyalarni tushunish, chuqur o'zlashtirish, o'rganilayotgan materiallar mazmunini puxta anglashdan iborat.

Ta'limning tushunarligi tamoyili shaxsning mavjud imkoniyatlarini hisobga olish, jismoniy va psixik sog'lig'iga yomon ta'sir etuvchi intellektual va emotsiyonal qiyinchiliklardan voz kechishni talab etadi. Ta'limning tushunarli bo'lishi shaxsning yoshi, bilish imkoniyatlarini hisobga olib o'qishning mazmunini to'g'ri aniqlash demakdir, ya'ni, har bir o'quv fani bo'ycha shaxs egallab olishi zarur bo'lgan bilim, amaliy ko'nikma va malakalari hajmini to'g'ri aniqlashdir. Bu tamoyil o'quv jarayonini shaxsda qiyinchiliklarni yengish istagini hosil qiluvchi va shaxsiy muvaffaqiyatlarining natijalaridan quvonish tuyg'usini yuzaga keltirishga yo'naltirilganligini ifodalaydi. Bu shaxsda ko'zga tashlanuvchi qattiq hayajonlanish, shuningdek, o'quv masalalarini yechishdagi ishonchsizlikni yo'qotishga yordam beradi. Guruhli va individual ta'limning birligi tamoyili shaxsning, bir tomondan atrofdagilar bilan munosabatda bo'lish, ijtimoiy aloqalarni yo'lga qo'yishga intilishi, ikkinchi tomondan esa, yakka holda ta'lim olishga bo'lgan xohishini aks ettirishga xizmat qiladi.

Muomala faoliyatning alohida turi bo'lib, uni tashkil etish jarayonida boshqalar haqidagi tasavvur va tushuncha yuzaga keladi. Atrofdagilar bilan munosabatni yo'lga qo'yish o'zaro aloqalarning hosil bo'lishi va rivojlanishini, alohida

bo‘lish esa shaxsning ijtimoiylashuvi hamda rivojlanishini ta’minlaydi. An’anaviy ta’lim o‘z mohiyatiga ko‘ra guruhli hisoblanadi, zero, u 30-40 nafar shaxsdan iborat o‘quv guruhlari tashkil etiladi. 100-200 nafar shaxsdan iborat guruhlarda esa ta’limga sarflanadigan harakatlarni kamaytirish maqsadida ma’ruzalar o‘qish tashkil etiladi. Guruhli ta’lim munozara, muzokara tashkil etish uchun qulay sharoitga ega bo‘lib, o‘quv masalalarini yechishning eng samarali yo‘llarini bиргаликда izlashni ta’minlaydi, o‘zaro yordam ko‘rsatish uchun sharoit yaratadi, talabaning mas’uliyat hissini oshiradi.

O‘quv muvssasalarida guruhli ta’limni tashkil etish jamoani shakllantirishning asosiy shakli sanaladi. Ta’limning talabalarning yoshi va individual xususiyatlariga mos kelishi tamoyili talabalarning yoshiga ko‘ra va individual yondashuvni anglatadi. Shaxsning psixik xususiyatlari, shaxsiy rivojlanganlik darjasи, ma’naviy-axloqiy sifatlari, ijtimoiy yyetukligini baholay olishni nazarda tutadi. Agarda qo‘yilayotgan talablar yoki ta’limning tashkiliy tuzilishi shaxsning imkoniyatlaridan ortda qolsa yoki ilgarilab ketsa, o‘quv faoliyatining samarasi pasayadi. Individual yondoshish shaxsning murakkab ichki dunyosini o‘rganish, yuzaga kelgan munosabatlar tizimini tahlil qilish va shaxs shakllanishi sodir bo‘ladigan ko‘p turdagи sharoitlarni aniqlashni talab etadi. Oqilona talabchanlik bilan shaxsini hurmat qilishning bиргалиги tamoyili pedagog tarbiyalanuvchini shaxs sifatida hurmat qilishi zarur. Oqilona talabchanlik maqsadga muvofiq bo‘lsa, ta’lim-tarbiya jarayoni, shaxsning to‘liq va barkamol rivojlanishini ta’minlay olsa samarasi ancha yuqori bo‘ladi. Shaxsga nisbatan talabchanlik ularni tartibli, intizomli bo‘lish, burchlarni o‘z vaqtida bajarish ko‘nikmalariga ega bo‘lishlarini ta’minalashi lozim. Shaxsga hurmat insondagi ijobiy xislatlarga tayanishni ko‘zda tutadi.

Hamkorlik tamoyili ta’lim jarayonida shaxsning ustuvor mavqeini ta’minlash, uning o‘z-o‘zini anglashini anglatadi. Bu tamoyil o‘zaro munosabatlar jarayonida subyektlar o‘rtasidagi aloqalarning dialog shakli, shaxslararo munosabatlar mazmunida esa empatiya (yunoncha «empathlia» – bиргаликда tashvishlanish, ya’ni, boshqa odamning tashvishlarini tushunish)ning ustunligiga erishishni talab etadi.

Ta’lim funksiyalari. “Funksiya” tushunchasi “ta’lim vazifalari” tushunchasiga yaqindir. Ta’lim funksiyasi ta’lim jarayoni mohiyatini ifoda etadi, vazifasi esa ta’limning komponentlaridan biri hisoblanadi. Didaktika ta’lim jarayonining quyidagi uchta funksiyasini ajratib ko‘rsatadi: ta’lim berish, rivojlantirish va tarbiyalash. Ta’lim berish funksiyasi ta’lim jarayonining shaxsda bilim, ko‘nikma va malakalarni shakllantirishdan iborat. Ta’lim natijasi sifatida bilimlarining to‘laligi, chuqurligi, tizimliligi, anglanganligi, mustahkamligi va amaliy xususiyat kasb etishi muhimdir. Bu kabi holatlar ta’lim jarayonining metodik jihatdan to‘g‘ri tashkil etilganligini ifodalaydi. Ta’lim jarayonida shaxs tomonidan o‘zlashtirilgan nazariy bilimlar asosida hosil qilingan amaliy ko‘nikma va malakalarning

shakllanishi ham alohida ahamiyatga ega. Ko‘nikma – olingan bilimlarga asoslanib qo‘yilgan vazifalar va shartlarga binoan bajariladigan harakatlar yig‘indisi. Malaka ongli xatti-harakatning avtomatlashtirilgan tarkibiy qismi. Umumiy ko‘nikma va malakalarga og‘zaki va yozma nutqni bilish, axborot materiallaridan foydalana olish, o‘qish, manbalar bilan ishslash, referat yozish, mustaqil ishini tashkil etish kabilar kiradi. Ta’limning rivojlantiruvchi funksiyasi ta’lim jarayonida, bilimlarni o‘zlashtirish jarayonida shaxsning rivojlanishi sodir bo‘lishini ko‘rsatadi. Rivojlanish quyidagi yo‘nalishlarda sodir bo‘ladi: nutqi rivojlanishi, fikrlashi, shaxsning sensorli va harakatlanish sohalari, emotsional-irodaviy va ehtiyoj-sababli sohalari rivojlanadi. To‘g‘ri tashkil etilgan ta’lim shaxsni har doim rivojlantiradi, lekin o‘qituvchi va shaxs har tomonlama rivojlanishiga qaratilgan maxsus o‘zaro munosabatlarida rivojlantirish funksiyasi yanada samaraliroqdir.

Ta’limning shaxs rivojlantirishga yo‘naltirilganligi “rivojlantiruvchi ta’lim” tushunchasi bilan ifodalanadi. XX asr 60-yillaridan boshlab rivojlantiruvchi ta’limni tashkil etishga nisbatan turli yondoshuvlar yuzaga keldi. Bularning hammasi ta’limni tashkil etish faqat bilimlarni shakllantirishga emas, shaxsni har tomonlama rivojlantirish (birinchi navbatda, aqliy rivojlantirish, aqliy faoliyat usullari, analiz qilish, taqqoslash, turlarga ajratish va boshqalarni kuzatish, xulosa chiqarish, ob’yektlarning muhim belgilarini ajrata bilish, faoliyat maqsadi va usullarini aniqlashni bilishga o‘rgatish, uning natijalarini tekshirishni bilish malakasini rivojlantirish)ga xizmat qilishini anglatadi. Ta’lim jarayoni tarbiyalovchi xususiyatga ham ega. Tarbiya va ta’lim o‘rtasidagi bog‘liqlik ob’yektiv va qonuniy hisoblanadi. Biroq shaxsni ta’lim jarayonida tarbiyalash tashqi omillar (oila, mikromuhit va boshqalar)ning ta’siri tufayli qiyin kechadi. Tarbiyalash funksiyasi. Ta’limning tarbiyalovchilik xususiyati turli ijtimoiy tuzum hamda sharoitda ham yaqqol namoyon bo‘ladi. Tarbiyalash funksiyasi ta’lim mazmuni, shakli va metodlarining mohiyati bilan belgilanadi va o‘qituvchi hamda shaxs o‘rtasidagi munosabatlarni tashkil etish jarayonida yyetakchi o‘rin tutadi. Ta’lim jarayonida shaxsning ma’naviy-axloqiy va estetik tasavvurlari, xulq-atvori va dunyoqarashi shakllantiriladi. Ta’limning tarbiyalovchilik xususiyati, eng avvalo, ta’lim mazmunida aks etadi. Biroq, shuni ham e’tiborda tutish kerakki, barcha o‘quv fanlari ham birdek o‘zlashtirish imkoniyatiga ega emas. Gumanitar va estetik fanlarning bu boradagi imkoniyatlari yuqori. Ta’lim jarayonida tarbiyaning ikkinchi omili o‘qituvchi va shaxsning munosabatlari, guruhdagi psixologik muhit, o‘qish jarayoni ishtirokchilarining o‘zaro munosabatlari, idrok etish faoliyatlariga o‘qituvchining rahbarligi hisoblanadi. Zamонави pedagogika o‘qituvchi va shaxs o‘rtasidagi munosabatning eng qulay usuli sifatida demokratik usulini e’tirof etadi. Bu usul ta’lim jarayonida shaxs sifatida hurmat qilish, ularning xohish-istiklari, qiziqishlarini inobatga olinishini anglatadi.

4.6. Yaxlit pedagogik jarayon tushunchasi va uning tuzilishi.

Pedagoglik kasbining paydo bolishiga e'tibor qaratilsa, shu narsa ko'rindaniki, dastlab uning doirasida differensiallashuv va integratsiyalashuv jarayoni chegaralangan bo'lsa, keyinchalik ta'lim va tarbiya bir-biriga qarama-qarshi qo'yila boshladi: o'qituvchi o'qitadi, tarbiyachi esa tarbiyalaydi. Lekin XIX asrga kelib, taraqqiyparvar pedagoglarning ishlarida argumentlarni asoslashda ob'yeaktiv nuqtai nazardan ta'lim va tarbiyaga bir butun, yaxlit hodisa sifatida qarala boshladi. I.F.Gerbartning fikricha, tarbiyasiz ta'limda vosita bor, lekin maqsad yo'q, ta'limsiz esa maqsad bor, vosita yetishmaydi. Nemis pedagogi A.Distyerveg, ta'limni tarbiyaning bir qismi sifatida qaraydi: Ta'lim prinsiplari bor ekan, hamisha tarbiya prinsiplari ham bo'ladi, yoki aksincha.

Pedagogik jarayonning yagonaligi g'oyasi K.D.Ushinskiy g'oyalarida chuqr ifodalangan. U pedagogik jarayonni maktab faoliyatining ma'muriy, o'quv va tarbiya elementlarini bir butun tizim sifatida tushundi. K.D.Ushinskiyning taraqiyparvar g'oyalari uning izdoshlari: N.F.Bunakov, P.F.Lesgaft, K.Belniskiy, V.P.Baxtiyorov va boshqalarning ishlarida o'z aksini topgan. Pedagogik jarayon muammosi bilan

P.F. Kapterev alohida shug'ullandi. U pedagogik jarayonlarning ko'p tomonlama ham ichki, ham tashqi jihatlarini tahlil qiladi va quyidagi xulosalarga keldi: —Ta'lim, o'qitish, o'rgatish, tarbiya, pand-nasihat, o'git va boshqa bir qator o'lar turli xususiyat, jihatlar, vosita va vaziyatlarni ifodalaydi, lekin ularning hammasi yaxlit pedagogik jarayondir.

Pedagogik jarayon - pedagogik fanlarning eng muhim, asosiy tushunchalaridan biri. Pedagogik jarayon kattalarning pedagogik faoliyati va tarbiyachilarining boshqaruvchilik roli tufayli hayotiy faoliyat natijasida bolaning o'zini-o'zi o'zgartirishining maqsadga yo'naltirilgan mazmundor, tashkiliy harakatidir.

U haqiqatdan ilmiy asoslangan, rivojlantiruvchi va takomillashib boruvchi tizim sifatida mayjud bo'ladi hamda tarbiya qonuniylarli, pedagogning ijodkorligi va ta'lim oluvchilarining yosh bilan bog'liq o'zgarishlari dinamikasiga asoslanadi. Pedagogik jarayon boshqa barcha ijtimoiy jarayonlar (iqtisodiy, siyosiy, axloqiy, madaniy va boshqalar) bilan chambarchas bog'langan. Uning mohiyati, mazmuni va yo'nalgaligi ijtimoiy jarayonlarning holati, ishlab chiqarish kuchlari va ishlab chiqarish munosabatlarining real o'zaro harakatiga bog'liq bo'ladi. O'quv-tarbiya jarayonining asosiy xususiyati - yaxlitlik, undagi barcha muhim tarkibiy qismlarni saqlab qolish zaruriyati.

Yaxlitlik asosiga ta'lim, tarbiya va rivojlanish birligini ta'minlash pedagogik jarayonning mohiyatini tashkil etadi. Pedagogik jarayon - ko'plab jarayonlarning ichki aloqadorligi yig'indisidir. Unda o'qitish, ta'lim-tarbiya, shaxsning shakllanishi

va rivojlanishi jarayonlari **birlashadi**. Pedagogik jarayonning umumiyligi va birligi uni tashkil etuvchi barcha jarayonlarni yagona maqsadga bo‘ysundiradi. Pedagogik jarayonning murakkab ichki munosabatlari: uni tashkil etuvchi jarayonlarning birligi va mustaqilligi; undagi jarayonlarning yaxlitligi va teng huquqliligi; umumiy mavjudlik va o‘ziga xoslikni saqlashda namoyon bo‘ladi. Pedagogik jarayonga uning tarkibiy qismlarining o‘zaro aloqadorlikda qonuniy joy egallashi birligini o‘zida ifoda etuvchi yagona tizim sifatida qarash mumkin.

Tuzilish (struktura) - bu tarkibiy qism(element)larning tizimdagи joylashuvidir. Tizimlarning tuzilishi tarkibiy qismlarni qabul qilish mezonlarida belgilangani bo‘yicha, bundan tashqari ular orasidagi aloqadorlikda tashkil etiladi. Pedagogik jarayonning o‘zi maqsad, vazifa, mazmun, metodlar, pedagog va tarbiyalanuvchilarning o‘zaro harakati shakllari, shu bilan birga erishilgan natijalar bilan xarakterlanadi. Pedagogik jarayonda ishtirok etadigan tizim tarkibiy qismlariga quyidagilar kiradi: pedagoglar; tarbiyalanuvchilar; tarbiyaviy shart-sharoitlar. Jarayonning **aniq maqsadli tarkibiy qismi** pedagogik faoliyatning barcha ko‘p obrazli maqsad va vazifalarini: bosh maqsad - har tomonlama va barkamol shaxsni tarbiyalashdan - alohida sifatlarni shakllantirishning aniq vazifasigacha o‘z ichiga qamrab oladi. **Mazmunli tarkibiy qism** umumiy maqsad bilan birga, xuddi shunday aniq vazifani qo‘yadigan ma’noni aks ettiradi.

Faoliyatlari tarkibiy qism – jarayonni tashkil etish va boshqarishda belgilangan natjalarga erishishga doir pedagoglar va tarbiyalanuvchilarning o‘zaro harakati va ularning hamkorligi. Mazkur tarkibiy qism pedagogik adabiyotlarda tashkiliy yoki tashkiliy-boshqaruvga doir qism, deb ham nomlanadi. Jarayonning **natijaviy tarkibiy qismi** uni amalga oshishi samaradorligini aks ettiradi, qo‘yilgan maqsad bilan bog‘liqlikda muvafaqqiyatli o‘zgarishlarga olib kelish bilan xarakterlanadi.

Professor I.P.Rachenko ta’lim tizimidagi tarkibiy qism(komponent) larni quyidagicha strukturalashtiradi: tizim faoliyatini aniqlashtiruvchi maqsad va vazifalar; ta’lim va tarbiya mazmuni maqsad va vazifalarining amalga oshishini ta’minlovchi pedagogik kadrlar; tizimning ilmiy asosda ishlashini tashkil etuvchi ilmiy kadrlar; ta’lim oluvchilar (ta’lim oluvchilar); moddiy-texnik ta’minot; tizim va uning samaradorligi ko‘rsatkichlarining moliyaviy ta’minoti; shart-sharoit (psixofiziologik, sanitар-gigienik, estetik va ijtimoiy); tashkil etish va boshqarish. Amerikalik **pedagog F.G.Kumbs** quyidagilarni ta’lim tizimining asosiy tarkibiy qismlari deb hisoblaydi: tizimning faoliyatini aniqlashtirib beruvchi maqsad va asosiy vazifalar; ta’lim oluvchilar hamda tizimning asosiy vazifasi hisoblanuvchi o‘qitish; tizim faoliyatini muvofiqlashtirish, rahbarlik va baholashni amalga oshiruvchi boshqarish; turli vazifalar bilan bog‘liqlikda o‘quv muddati hamda ta’lim oluvchilar guruhining tuzilishi va taqsimlanishi; mazmun - eng asosiysi, ta’lim oluvchilar ma’lumotga ega bo‘lishlari shart; o‘qituvchilar; o‘quv qo‘llanmalar:

kitoblar, yozuv taxtasilar, xaritalar, filmlar, laboratoriyalar va boshqalar; o'quv jarayoni uchun zarur bo'lgan bino; texnologiya – ta'linda foydalilaniladigan barcha metod va usullar; bilimlarni baholash va nazorat qilish: qabul qilish, baholash, imtihonlar, tayyorgarlik sifati qoidalari; bilimlarni oshirish va tizimni takomillashtirshi uchun tadqiqot ishlari; ta'lim samaradorligi ko'rsatkichlari xarajatlari.

Yaxlit pedagogik jarayonning qonuniyatları va tamoyillari. Pedagogik jarayon qonuniyatları - bu ob'yektiv mavjud bo'lgan, takrorlanadigan, barqaror hodisalar orasidagi ma'lum aloqadorlik, mazkur jarayonning alohida tomoni. **Pedagogik jarayon qonuniyatları** - bu ob'yektiv mavjud bo'lgan, takrorlanadigan, barqaror hodisalar orasidagi ma'lum aloqadorliklar yig'indisi. Pedagogik taraqqiyot sifatidagi bu qadar murakkab, katta va dinamik tizimda ko'plab turli tavsifiy aloqalar namoyon bo'ladi. Zamонавиy pedagogikada pedagogik jarayon qonuniyatlarning yagona tasnifi mavjud emas. Shu sababli quyida mavjud tasniflardan ba'zilarini ko'rib o'tamiz. **I.P.Podlsiy tasnifi bo'yicha:** tarbiya va ijtimoiy tizimlarning aloqadorligi: aniq tarixiy sharoitlardagi tarbiya xarakteri jamiyatning ehtiyojlari, iqtisodiy, milliy-madaniy o'ziga xosliklari bilan aniqlanadi. Ta'lim va tarbiya orasidagi: bu jarayonlarning o'zaro bog'liqligini, ularning ko'p tomonlama o'zaro ta'sirini, birligini belgilab beruvchi aloqadorlik. Tarbiya va faoliyatning aloqadorligi: tarbiyalash - faoliyatning turli turlariga tarbiyalanuvchilarni jalb etish demakdir. Tarbiya va shaxs faolligining aloqadorligi: agar uning ob'yekti (shaxs) bir paytning o'zida subyekti sifatida aks etsa, tarbiya muvafaqqiyatli amalga oshadi, ya'ni shaxs o'zining faol xulq- atvorini, shaxsiy erkinligini, mustaqilligini, faoliyatdagi ehtiyojini namoyon etadi. Tarbiya va muloqotning aloqadorligi: tarbiya jarayoni har doim odamlar - o'qituvchilar va ta'lim oluvchilarning o'zaro harakatida kechadi. Bola tarbiyasi muvafaqqiyati to'g'ridan-to'g'ri shaxslararo aloqalarning intensivligi va boyligiga bog'liq bo'ladi. Pedagogik jarayonning dinamik qonuniyati - ta'lim oluvchining keyingi barcha muvafaqqiyatlarining qimmati uning dastlabki bosqichlardagi muvafaqqiyatiga bog'liq bo'ladi. Pedagogik jarayonda shaxsning rivojlanishi qonuniyati - shaxs rivoji darajasi va sur'ati: irsiyat; tarbiya va ta'lim muhiti; pedagogik ta'sir etish usul va vositalarining qo'llanishiga bog'liq bo'ladi. O'quv-tarbiya jarayonini boshqarish qonuniyati - pedagogik ta'sirning samaradorligi: ta'lim oluvchilar va pedagoglar orasidagi qayta aloqalarning intensivligi; ta'lim oluvchilarga ko'rsatiladigan korrektsiyali ta'sirlarning asoslanganligi hamda xarakteri, qimmatiga bog'liq bo'ladi. Pedagogik jarayonda hissiyot, mantiqiylik va amaliyotning birligi qonuniyati - o'quv tarbiya jarayonining samaradorligi: hissiy idrokning sifati va intensivligi; idrok etilganning mantiqiy anglanishi; anglanganning amaliy qo'llanishiga bog'liq boladi.

Tashqi (pedagogik) va ichki (bilish) faoliyatning birligi qonuniyati pedagogik

jarayonning samaradorligi: pedagogik faoliyatning sifati; tarbiyalanuvchilarning shaxsiy o‘quv-tarbiyaviy faoliyatining sifatini shart qilib qo‘yadi. **M. Kodjapirov bo‘yicha:** ijtimoiy shart-sharoitlar bilan shartlanganlik qonuniyati: ta’lim va tarbiyaning ijtimoiy ehtiyojlar va sharoitlarga bog‘liqligi. Inson tabiat bilan bog‘langanlik qonuniyati: shaxsni shakllantirishda muloqot va faoliyatning hal qiluvchilik roli; ta’lim va tarbiyaning ta’lim oluvchilarning yosh va individual o‘ziga xosliklariga bog‘liqligi. Tarbiviylar jarayon mohiyatining shartlanganlik qonuniyati: tarbiya, o‘qitish, ma’lumot va shaxs rivoji jarayonlarining o‘zaro bog‘liqligi; o‘quv-tarbiyaviy jarayonda shaxs va ijtimoiy guruhlarning o‘zaro aloqasi. M.Kodjapirovnning mazkur tasnifi Yu.K.Babanskiyning tasnifiga juda yaqin. Yaxlit pedagogik jarayonning qonuniyatlar, aynan akademik Yu.K.Babanskiy tomonidan sodda va tushunarli ohib berilgan: Ta’lim va tarbiya jamiyatning ehtiyojlari va ijtimoiy-iqtisodiy shart-sharoitlariga bog‘liq holda amalga oshadi. Tarbiya, o‘qitish, ma’lumot va rivojlanishning o‘zaro bog‘liqligi qonuniyati. Tarbiya va o‘zini-o‘zi tarbiyalashning birligi qonuniyati. Ta’lim va tarbiya jarayonida muloqotning hal qiluvchilik roli qonuniyati. Pedagogik jarayonda ta’lim oluvchilarning yosh va individual xususiyatlarini hisobga olish. Pedagogik jarayonda jamoa va shaxsning o‘zaro aloqadorlik qonuniyati. Pedagogik jarayon vazifalari, shakllari, metodlarining o‘zaro aloqadorlik qonuniyati.

4.7. Yaxlit pedagogik jarayon tamoyillari.

Yaxlit pedagogik jarayon qonuniyatlar singari tamoyillari masalasida ham turli qarashlar mavjud. Hatto ba’zi pedagoglar ularni qonuniyat sifatida e’tirof etishga moyildirlar. Biroq yuqorida ta’kidlab o‘tilganidek, qonuniyatlar ob’yektiv, eng muhim, barqaror, o‘zgarishdagi, shu bilan birga, aniq sharoitlardagi harakatni ifoda etadi. Pedagogik jarayon qonuniyatlaridan uni samarali tashkil qilishga nisbatan muayyan muhim talablar kelib chiqadiki, buni tamoyillar (prinsiplar) deb ataymiz. Pedagogik jarayon qonuniyatlar asosida uni samarali tashkil qilishga nisbatan muayyan qo‘yiladigan muhim talablar tamoyillar deb ataladi. Yaxlit pedagogik jarayon tamoyillarining ham hozirgacha turli tasniflari adabiyotlarda o‘z aksini topgan. Agar ularni sinchiklab o‘rganib chiqilsa, tasniflarning bir-biriga yaqinligini ko‘rish mumkin. Shu sababli biz quyida ko‘pchilik tomonidan tushunarli deb topilgan ikkita (Yu.K.Babanskiy, B.T.Lixachev) tasnifini keltirib o‘tishni ma’qul deb topdik. *Yaxlit pedagogik jarayon tamoyillarining Yu.K.Babanskiy bo‘yicha tasnifi:* pedagogik jarayonning maqsadga yo‘naltirilganligi; ta’lim va tarbiya mazmunining ilmiyligi; ta’lim oluvchilarning yosh va individual xususiyatlarini hisobga olish, tushunarilik; tizimlilik va ketma-ketlik; onglilik, faollik, tashabbuskorlik, ta’lim oluvchilarning ijodkorligi; ta’lim va tarbiyaning ijtimoiy foydali, ishlab chiqarish mehnati bilan aloqasi; ta’lim va tarbiyaning jamoaviy xarakteri, ko‘rgazmalilik; ongli talabchanlik bilan birgalikda ta’lim oluvchi shaxsini

hurmat qilish; ta’lim va tarbiyaning qulay metodi, shakl va vositalarini tanlab olish; sababiylilik, onglilik hamda ta’lim, tarbiya va rivojlanishining amaliy natijalari; tarbiyaga kompleks yondashuv.

B.T.Lixachev tasnifi:

- o‘quv-tarbiya jarayonining ijtimoiy-qadriyatli maqsadga yo‘nalganligi;
- ta’lim oluvchilar faoliyatining turli turlarining o‘zaro harakatini tashkil etishga kompleks yondashuvni amalga oshirilishi;
 - butun o‘quv-tarbiyaviy ishlarning hayot bilan bog‘liqligi;
 - ta’lim va tarbiya jarayonida har tomonlama barkamol shaxsni shakllantirish, jamoada ta’lim va tarbiya;
 - ta’lim oluvchilarga talabchanlik va hurmatning birligi;
 - ta’lim oluvchilar hayotiga rahbarlik qilishda ularning tashabbuskorliklarini hisobga olish;
 - barcha ta’lim oluvchilar hayotini estetizatsiyalash;
 - ta’lim va tarbiyaning boshqaruvchilik roli;
 - ta’lim oluvchilarning bilish, mehnat va boshqa faoliyatlarini rag‘batlantirishni hisobga olish, ularda ishga bevosita qiziqish uyg‘otish orqali axloqiy-irodaviy kuchini faollashtirish;
 - ta’lim oluvchilarda barcha turdagи fikrlashni rivojlanishini hisobga olish, ketma-ketlik va tizimlilik;
 - ko‘rgazmalilik;
 - tushunarllilik;
 - sababiylilik.

Umuman olganda, yagona pedagogik jarayon va uning tarkibiy qismlarining umumiy va o‘ziga xos xususiyatlarini hisobga olish ta’lim va tarbiya jarayonining samaradorligiga xizmat qiladi.

4.8. Yaxlit pedagogik jarayonning bosqichlari.

Bilimlarni o‘zlashtirish jarayonining tuzilishi. O‘quvchilar o‘quv idrok etish faoliyatlarini boshqarishga o‘rganib olish uchun bilimlarni o‘zlashtirish jarayoni tuzilishini yaxshi tasavvur etish, o‘quvchilar tomonidan bilimlarning egallash bosqichlarini bilishi zarur: idrok etish:

- o‘quv materialini anglab yetish;
- mustahkamlash;
- amaliv faoliyatida bilimlarini qo‘llash.

Birinchi bosqich - idrok etish hisoblanadi. Psixologiyadan ma’lumki, idrok etish aniq maqsadga yo‘naltirilgan anglash jarayoni bo‘lib, u tanlash xususiyatiga ega. Shuning uchun birinchi navbatda o‘quvchilarga mavzuni, ya’ni, ularning nimani o‘rganishlari (masalani qo‘yish)ni tushuntirib berish kerak. Shu asosida o‘quv materiali bilan dastlabki tanishish amalga oshiriladi. U haqiqiy mavjud yoki

hayoliy predmet, hodisa, vaziyatlarni kuzatish, mumkin bo‘lgan tajribalarni o‘tkazishdan iborat bo‘ladi. Birinchi bosqich o‘quvchi qaysi hodisa va voqealarni, predmetlarni o‘rganish haqida yetarlicha tasavvurga ega bo‘lganida va o‘quv masalasini tushunib yetganda yakunlanadi.

Ikkinci bosqich - o‘quv materialini anglab yetish. U ma’lumotlarning nazariy jihatlarini ajratib olish va analiz qilishdan iborat. Bunda asosiy mazmunni topish, tushunchani ajratib olish, ularning belgilarini asoslab berish, tushuntirish materialining xususiyatini aniqlab olish, misollar va tushuntiruvchi dalillar to‘plamini o‘rganib chiqish kerak. Bu vaziyatda bilimlar o‘rtasidagi tizimlilik muhim ahamiyatga ega. Unda o‘quvchi eng asosiy ikkinchi darajali hamda qo‘srimcha, tushuntiruvchi elementlarni ajratib ko‘rsatsin. O‘quvchi o‘quv masalasini yechish usulini tushunsa, bilimlar o‘rtasidagi tizimni tushunib yetsa ushbu bosqich yakunlangan sanaladi.

Uchinchi bosqich - eslab qolish va mustahkamlash. Bu bosqich o‘zlashtirilgan bilimlarini uzoq vaqt davomida saqlab qolishdan iborat. Unda idrok etish faoliyati ko‘proq mashqlar, mustaqil reproduktiv va ijodiy masalalar xususiyatiga ega bo‘ladi. Nazariy material, tushuncha, qoida, isbotlar turli xil mashqlarda takrorlanadi. O‘qituvchi o‘quvchilar topshiriqlarni tushunib bajarishlarini kuzatib borishi kerak. Ular matnlarni mexanik ko‘chirib olishlari, topshiriqlarni bajarishlari, qoida va tushunchalarni chuqur anglab yetmay bajarishlari mumkin. Bosqich yakunida o‘quvchilar nazariy materiallarni biladilar va ulardan mashqlarni bajarish, masalani yechish, teoremani isbotlashda foydalanishni biladilar. Ularda o‘quv malakalari va ko‘nikmalari shakllantirilgan bo‘ladi.

To‘rtinchi bosqich - bilim, ko‘nikma va malakalarni amaliy faoliyatda qo‘llashdan iborat bo‘ladi. Bilimlarini qo‘llash o‘rganilayotgan materialning mazmuniy xususiyatiga qarab, faoliyat turli shakllari va ko‘rinishlarida amalga oshirilishi mumkin. Bu o‘quv mashqlari, laboratoriya ishlari, tadqiqot topshiriqlari, maktab yer maydonidagi ishlar bo‘lishi mumkin. Bilimlarni egallab olish bosqichlari sxematik ko‘rinishi quyidagichadir:

Bilimlarni egallahash beshinchi bosqichi: bilimlarini qo‘llash; mustahkamlash; anglab yetish; idrok etish.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar

1. Pedagogika fani nimani o‘rganadi?
2. Pedagogika fanining ob’yekti va predmetini izohlang.
3. Pedagogika fanining asosiy vazifalariga izoh bering.
4. Pedagogikaning asosiy kategoriyalariga nimalar kiradi?
5. Pedagogikaning boshqa fanlar bilan aloqadorligini asoslang.
6. Pedagogik fanlar tizimini shartli ravishda asosiy, yordamchi va mustaqil

fan sohasi yo‘nalishlariga turkumlang.

7. Pedagogika fani metodologiyasi tushunchasiga izoh bering. Pedagokaning ilmiy tadqiqot metodlari haqida gapirib bering.

8. Yaxlit pedagogik jarayon tushunchasiga izoh bering. Yaxlit pedagogik jarayonning komponentlariga nimalar kiradi?

9. Yaxlit pedagogik jarayonning qonuniyatlari deb nimaga aytildi? Yaxlit pedagogik jarayonning qonuniyatlariga tavsif bering.

10. Yaxlit pedagogik jarayonning tamoyillari tushunchasiga ta’rif bering.

11. Didaktika” tushunchasini ta’riflab bering. Didaktikaning predmeti va ob’yekti nimalardan iborat?

12. Didaktikaning asosiy vazifalari nimalardan iborat? Didaktikaning asosiy kategoriyalari qaysilar?

13. Didaktik konsepsiyalardan qaysilari bilan tanishsiz? Rivojlantiruvchi konsepsiyaning mohiyati nimadan iborat?

14. Rivojlantiruvchi ta’limning asosiy tamoyillari qaysilar? Muammoli ta’limning mohiyati nimadan iborat?

15. “Ta’lim va tarbiyaning insonparvarlik, demokratik xususiyatlari” tushunchasini siz qanday tushunasiz?

16. Zamonaviy didaktik tizimning o‘ziga xos belgilari nimalardan iborat? Pedagogik paradigma nima? Ta’limning asosiy paradigmalarini aytib bering. “Ta’lim” tushunchasiga ta’rif bering. Ta’lim tamoyillarini izohlang.

17. Ta’lim (didaktik jarayon) jarayonining alohida xususiyati nimalardan iborat? V.P.Bespalko formulasi misolida ifodalang.

18. Ta’lim jarayoni tuzilmasi va vazifalarining mohiyatini yoritib bering. Shaxs tomonidan bilimlarning egallanishini ta’minlovchi jarayonining asosiy bosqichlari nimalardan iborat?

19. Ta’limning asosiy didaktik qonuniyatlarini ifoda etib bering (I.P.Podlasiy bo‘ycha). Ta’lim tamoyili nimani anglatadi? Misollar keltiring.

20. Sharq Uyg‘onish davri allomalari – Muhammad al-Xorazmiy, Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali Ibn Sino) ilgari surgan ta’limiy qoida va tamoyillarini ta’riflab bering.